

О. М. Авраменко, Г. К. Дмитренко

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Підручник для 9 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Київ
«Грамота»
2009

УДК 373.5:821.161.2.09+821.161.2.09](075.3)
ББК 83.3(4Укр)я721
А21

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України № 56 від 02.02.2009 р.)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

За науковою редакцією академіка НАН України,
д-ра філол. наук, проф. *В. Г. Дончика*

Незалежні експерти:

Р. В. Мовчан — старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, кандидат філологічних наук, доцент; *З. О. Шевченко* — старший науковий співробітник лабораторії літературної освіти Інституту педагогіки АПН України, кандидат педагогічних наук; *О. С. Линь* — учитель Рівненського міського економіко-правового ліцею; *Г. М. Ключник* — методист відділу освіти Рівненської районної державної адміністрації Рівненської області; *Л. Я. Рymar* — методист відділу освіти Кам'янської районної державної адміністрації Рівненської області; *В. А. Мелешко* — доцент кафедри української літератури Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка, кандидат філологічних наук.

Відповідальні за підготовку підручника до видання:

К. В. Таранік-Ткачук — головний спеціаліст МОН України; *Н. І. Шинкарук* — завідувач сектору Інституту інноваційних технологій і змісту освіти.

Автори:

О. М. Авраменко — «Вступ. Роль і місце художньої літератури в житті нації»; **розділи:** «Давня українська література»; «Нова українська література» (творчість Т. Шевченка — с. 225–254; творчість Марка Вовчка); «3 літератури ХХ століття»;

Г. К. Дмитренко — **розділи:** «Усна народна творчість»; «Нова українська література» (творчість І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, поетів-романтиків, М. Гоголя, Т. Шевченка — с. 179–224, П. Куліша).

Авраменко О. М., Дмитренко Г. К.

А21 Українська література: Підручн. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. — К.: Грамота, 2009. — 304 с.: іл.

ISBN 978-966-349-178-3

Підручник повністю відповідає чинній програмі МОН України для 12-річної школи. Він містить літературно-критичні статті, відомості з теорії літератури, біографічні матеріали про письменників та ін.

Методичний апарат підручника охоплює різномірні завдання, зорієнтовані на вікові особливості дев'ятикласників.

ББК 83.3(4Укр)я721

ISBN 978-966-349-178-3

© Авраменко О. М., Дмитренко Г. К., 2009
© Видавництво «Грамота», 2009

В С Т У П

РОЛЬ І МІСЦЕ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ В ЖИТТІ НАЦІЇ

Роль художньої літератури в житті нації й людини важко переоцінити. Першим нашим книгам майже тисяча років. Славетного київського князя Ярослава народ нарід Мудрим через його освіченість і любов до читання. Не випадково цей державний діяч особливу роль надавав книзі, адже в ній — мудрість поколінь, естетика і вітха. Відомо, що бібліотека Ярослава Мудрого, яку й досі не знайшли, налічувала сотні томів і вважалася справжнім скарбом не лише через те, що процес виготовлення кожного з них був складним і тривалим, а й тому, що наші пращури усвідомлювали: книга — рушій поступу.

Промовистим щодо ролі художньої літератури та її творців є вислів Остапа Вишні: «Тарас Шевченко! Досить було однієї людини, щоб урятувати цілу націю». Справді, прихід у літературу Т. Шевченка змінив хід історії України: його слово пробуджувало національну свідомість і гартувало людську гідність у мільйонів людей — від простих селян, багато з яких знали його вірші напам'ять, і, безумовно, до високоосвіченої інтелігенції.

Літературі як виду мистецтва властиві ідейність, образність, емоційність. Твори красного письменства мають «виклика́ти в душі читача *живі образи* тих людей чи речей, які нам малює поет, і ними будити ті самі чуття, які приймали душу самого поета у хвилі, коли творив ті *ббрази*» (І. Франко).

Художні образи та втілені в них ідеї не повторюють чи копіюють нашу дійсність у літературному творі; пишучи повість чи поему, майстер слова створює *нову естетичну дійсність*, що вбирає в себе свій час і є носієм загальнолюдських цінностей. Змальована письменником дійсність реалізується лише в особі читача, без якого вона мертва. Як же виявляється мистецька самотність письменника у створюваному ним художньому світі?

Кожен із майстрів слова послуговується різними мовними ресурсами для творення образів (зокрема, зорових): тропи, синтаксичні фігури, віршована чи прозова форма тощо — унаслідок цього виникають різні образи, кожен із яких по-своєму красивий, естетично

Ф. Кричевський. Тривитих
«Життя». Фрагмент

Волинська Богоматір.
XIV ст.

вартісний. Отже, ідейність, образність, емоційність здатні захоплювати читача, впливати на його виховання.

Вивчаючи шкільний курс української літератури, ви маєте навчитися аналізувати художні твори різних епох, митців і стилів, що допоможе вам стати підготовленими читачами. Передусім з'ясовують його *тему* (у ліричному творі — провідний *мотив* або кілька мотивів), визначають головну *ідею* твору й порушені в ньому *проблеми*, особливості *композиції*, характеризують *героїв* через їхні вчинки, міркування, зовнішній вигляд, мову тощо, визначають мовні *художні засоби*, адже мова — «першоелемент літератури».

Аналізуючи літературний твір, завжди зважають на *історичний контекст* — тобто епоху, коли його було написано, адже в такому разі читач сприймає твір із часових позицій: умови написання, історична епоха, національні пріоритети тощо. У дев'ятому класі ви прочитаєте твори різних епох — від найдавніших часів (біблійні легенди, «Повість минулих літ», козацькі літописи, твори Г. Сковороди) до останніх двох століть (твори І. Когляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Гоголя, Т. Шевченка, П. Куліша, Марка Вовчка, І. Багряного та ін.). Отже, ви вивчатимете українську літературу за хронологічним (часовим) принципом.

Під час аналізу художнього твору важливим є й естетичний контекст. Поняття *естетичного* пов'язане передусім із красою, доладністю, витонченістю й довершеністю. Кожна літературна епоха має спільні й водночас відмінні пріоритети в естетичному осягненні дійсності. Скажімо, у середньовічній літературі оспівувалася краса божественна, духовна, в епоху Відродження надавалася перевага зовнішній красі, її гармонії з внутрішньою, довершеності ліній і форм, у XIX й XX ст. на перший план вийшла естетика людини як індивідуального й неповторного створіння. Ці естетичні уподобання поширювалися й на інші види мистецтв — архітектуру, музику й особливо живопис. Простежте зміщення естетичних пріоритетів на прикладі репродукцій картин різних епох.

УСНА НАРОДНА ТВОРЧИСТЬ

Бувають щасливо обдаровані
натури і бувають так само щасливо
обдаровані народи. Я бачив такий
народ, народ-музикант — це українці.

П. Чайковський

РОДИННО-ПОБУТОВІ ПІСНІ

Пісні про кохання виокремлюються своєю емоційною глибиною та художньою красою, відстоюють вірність у взаєминах, збагачують душевним добром, сприяють естетичному розвитку.

О. Дей

Процес виникнення фольклору

Із глибини віків до нас дійшли неперевершені зразки усної народної творчості українців — фольклору. **Фольклор** (з *англ.* folk-lore — народне слово, народна мудрість, народні знання) — це різножанрові твори, що виникли в сиву давнину в певному середовищі, які передавали з уст в уста. Авторів казок, пісень, легенд, прислів'їв здебільшого ніхто не знав. Талановиті оповідачі й співиці передавали в усній формі відшліфовані фольклорні зразки, додаючи щось своє. У той час байки, казки, перекази, пісні, балади, загадки зазнавали деяких змін: їх доповнювали або скорочували, уточнювали, вводили нових персонажів, слова, що вживалися на певній території, — діалектизми, адже фольклорні жанри створювали народною, розмовною мовою. Наявність багатьох варіантів свідчить про популярність фольклорних творів у народі, побутування в інших місцевостях.

Багатство й розмаїття українського фольклору

Різножанрові фольклорні твори мають пізнавальне, обрядове, естетичне, розважальне й виховне значення, а саме:

- збагачують знаннями про минуле нашого народу, про багатий духовний світ українців;
- сприяють застосуванню традиційних обрядів, звичаїв наших предків у сучасному житті;
- формують естетичне сприйняття світу, спонукають бачити прекрасне навколо себе;
- виховують високі моральні якості, почуття патріотизму, любов до батьків.

Фольклор — явище національне. У ньому відображені духовна сутність українського народу, його національний характер, особливості менталітету¹, світогляд, праця, побут, мрії і прагнення. Для фольклору характерні тільки йому властиві специфічні ознаки: усна форма творення й побутування; традиційність; варіантність; анонімність; колективність.

Розгляньте таблицю про жанрове багатство українського фольклору.

М. Пимоненко.
Святочне ворожіння

Роди, види і жанри фольклору

Народний епос	Календарно-обрядові пісні	Народна лірика			Народна драма
		Ліричні твори			
		родинно-обрядова лірика	родинно-побутова лірика	суспільно-побутова лірика	
казки, байки, небилиці, легенди, перекази, бувальщини, оповідання, загадки, прислів'я, приказки, прикмети, повір'я	веснянки, русальні, купальські, петрівчані, косарські, жнивварські пісні, колядки, щедрівки	колискові, весільні, поховальні пісні, голосіння, замовляння	пісні про кохання, сімейне життя	рекрутські, солдатські, чумацькі, кріпацькі, бурлацькі, наймитські, заробітчанські, козацькі, стрілецькі, робітничі, жартівливі, сатиричні пісні	народні ігри, хороводи, вертеп, народні драми «Коза», «Маланка», весілля
		алегоричні пісні, коломийки, частівки			
Ліро-епічні твори					
думи, історичні пісні, балади					

¹ *Менталітет, ментальність* (з латин. розумовий) — сукупність психічних, інтелектуальних, ідеологічних, релігійних, естетичних та інших особливостей мислення народу, соціальної групи та індивіда, що проявляються в культурі, мові, поведінці.

Пісні про кохання

І. Гончар. Під вечір

Найчисленнішу групу серед родинно-побутових пісень становлять **пісні про кохання**, сповнені особливої краси, щирості почуттів молодих сердець. Вони є вершиною народної поезії і, як писав М. Стельмах, «душею народу, безмежним полем, завітчаним людськими надіями, чистими поривами до щастя і чистою сльозою на віях дівочих...». Особливу популярність і любов серед українців та інших народів світу здобули такі пісні: «Місяць на небі, зіроньки сяють», «Чорнії брови, карії очі», «Ой ти, місяцю, я зіронька ясна», «Туман ярмом, туман долиною», «Ой у полі дві тополі», «Чом ти не прийшов...», «На городі верба рясна», «Цві-

те терен, цвіте терен», «Ой гиля-гиля, гусоньки, на став», «Ой у лузі калина стояла», «Ой чий то кінь стоїть» та багато інших. Це здебільшого пісні про розлуку люблячих сердець, про нещасливе кохання.

Пройнята почуттям кохання, пісня опоетизувала й природу рідного краю, яка була невід'ємною її частиною, джерелом краси почуттів: «*Цвіте терен, // Листя опадає*»; «*Місяць на небі, зіроньки сяють*»; «*В кінці греблі шумлять верби, // Що я насадила*». Як правило, пісня про кохання починається поетичним пейзажем: зверніть увагу на поданий у попередньому абзаці перелік назв пісень.

Шедевром світової народної лірики вважають пісню «**Місяць на небі, зіроньки сяють**». У ній переважає мотив торжества кохання, незважаючи на тимчасову розлуку молодої пари. Пісня про любов, «мила», «люба», що лине з уст закоханої дівчини, вражає серце козака, який мліє від переповнення почуттів, — «серденько мре». Романтичний пейзаж на початку пісні («*Місяць на небі, зіроньки сяють, // Тихо по морю човен пливе*») підкреслює красу кохання. У ній наявні традиційні народнопоетичні символи, які підсилюють змістове навантаження твору: *місяць* — символ циклічного ритму часу, вічності, козака, батька; *зіроньки, зоря* — символ дівчини-красуні, кохання, доброї душі, нового щасливого життя; *човен* — символ життєвої долі, розлуки, прощання.

Учені вважають, що пісня «Місяць на небі, зіроньки сяють» належить до пісень літературного походження й написана невідомим автором.

Головний мотив пісні «**Цвіте терен, цвіте терен**» — нерозділене кохання молодої дівчини до парубка, який поїхав «іншої шукати». Драматизм почуття без взаємності підкреслюють засоби художньої виразності: художній паралелізм у першій строфі, антитеза («*Хто в любові не знається, // Той горя не знає*», «*Лице очі не дримали, // А вже сходить сонце*»); слова-антоніми (*цвіте* — *оппадає*, *любов* — *горе*). Це схвильований монолог дівчини, яка ділиться своїми переживаннями, розповідає історію кохання, зневаженого юнаком, «миленьким». Особливу щирість, емоційність і довірливість зображуваного створюють пестливі слова: *вечероньки, нічки, кріселечко, віконця, миленький*. Образи-символи цієї пісні мають уже трохи інший зміст: *терен* — символ перешкод, які треба подолати; *сонце* — вища космічна сила, центр буття, осяяння.

На початку XIX ст. автор славнозвісної «Енеїди», Іван Котляревський, чію творчість ви незабаром вивчатимете, переробив українську народну пісню «**Сонце низенько, вечір близенько**» й увів її до п'єси «Наталка Полтавка». Цей варіант потім поширився серед народу й став улюбленою піснею багатьох поколінь, яка вражає мелодійністю, задушевністю, глибиною почуттів. Її неперевірено виконували Іван Козловський та Анатолій Солов'яненко.

Пісня — це схвильована сповідь закоханого юнака, подана у формі монологу. Твір невеликий за обсягом — усього три строфи, проте насичений багатими тропами, риторичними фігурами, які роблять його високомистецьким зразком. Пестлива лексика створює довірливу атмосферу зізнання ліричного героя: *серденько, низенько, близенько, рученьки, біленькі*. Підсилювальна частка («*Ой як я прийду, тебе не застану*») у поєднанні з поширеним звертанням («*Мое серденько!*»), епітетами («*Згорну рученьки, згорну біленькі*»)

М. Пимоненко.
Суперниці

і синонімами («Спішу до тебе, лечу до тебе») наголошують на силі кохання героя, його готовності загинути заради своєї милої.

Народні ліричні пісні справили великий вплив на розвиток української художньої літератури. Вони були одним з основних джерел творчості Г. Сковороди й І. Котляревського, Т. Шевченка й І. Франка, М. Старицького й Лесі Українки, поетів ХХ ст.: А. Малишка, В. Сосюри, Д. Павличка, Б. Олійника, Л. Костенко, Д. Луценка та ін.

Джерела...

Джерелом оригінальної творчості українського композитора Миколи Лисенка є українська народна пісня. Упродовж усього життя він збирав і записував перлини народних мелодій, творчо їх обробляв, по-мистецьки підкреслював окремі їхні барви, уносячи незначні зміни. У власній композиторській діяльності М. Лисенко використовував українські народні пісні в операх «Утоплена», «Різдвяна ніч», в опереті «Чорноморці», у «Фантазії на українські теми»; також він видавав українські народні пісні. Вінцем використання та обробки українських народних пісень стала опера за п'єсою І. Котляревського «Наталка Полтавка». Микола Лисенко писав: «Народ — справжній, найталановитіший творець усього кращого, що є в музиці, і, несучи свою творчість у народ, ми лише частково повертаємо йому свій борг».

Юному літературознавцеві

Як виникають народні пісні

Що в них [народних піснях] перш за все вражає нас, так це відсутність індивідуальності. Навіть на думку не спадає нам дошукуватися автора кожної поодинокі пісні...

У кожній околиці, відповідно до діалекту, клімату, місцевості і звичаїв, нова пісня потроху змінюється: незвичні або надто індивідуальні її риси затираються, провінціалізми з однієї околиці поступаються місцем іншим; у міру кращої або гіршої пам'яті співака одні строфи випадають, прибувають інші, вирвані з якоїсь іншої пісні, ті знову підлягають повільній зміні та скороченню, і в такий спосіб пісня повільно розщеплюється на велику кількість варіантів, у яких первісний мотив з часом підлягає перетворенню, затемненню або розвиненню то в один, то в інший бік і з яких потім при відповідних обставинах можуть виробитись окремі пісні на близькі, але мало між собою схожі мотиви (І. Франко).

1. Установіть відповідність

Фольклорний жанр

Різновиди

1 епічні народні твори	А веснянки, русальні, купальські пісні, щедрівки
2 календарно-обрядові пісні	Б колискові, весільні, поховальні пісні, голосіння
3 родинно-обрядові пісні	В народні ігри, хороводи, вертеп, весілля
4 суспільно-побутові пісні	Г казки, легенди, перекази, бувальщини
	Ґ рекрутські, чумацькі, солдатські, козацькі пісні

2. Установіть відповідність

Значення фольклору

Тлумачення

1 пізнавальне	А допомагає змістовно й весело провести вільний час
2 естетичне	Б виховує високі моральні якості, почуття патріотизму, любов до батьків
3 розважальне	В формує естетичне сприйняття світу, спонукає бачити красу навколо себе
4 виховне	Г сприяє збагаченню знань про минуле нашого народу, про багатий духовний світ українців
	Ґ сприяє застосуванню традиційних обрядів, звичаїв наших предків у сучасному житті

3. Установіть послідовність розкриття почуттів і дій ліричної героїні в пісні «Цвіте терен, цвіте терен»

- А** Іще очі не дримали, // А вже сходить сонце
- Б** Десь поїхав мій миленький // Іншої шукати
- В** Вечероньки недоїла, // Нічки недоспала
- Г** А я молоденька // Вже горя зазнала
- Ґ** Ой візьму я кріселечко, // Сяду край віконця

4. Прочитайте рядки з пісні «Місяць на небі, зіроньки сяють»

Ой очі, очі, очі дівочі,
Темні, як нічка, ясні, як день.
Ви ж мене, очі, плакати навчили,
Де ж ви навчились зводить людей?

В уривку використано

- А** окличне речення, гіперболу, метафору, порівняння
- Б** риторичне звертання, запитання, тавтологію, порівняння, епітет
- В** анафору, порівняння, підсилювальну частку
- Г** риторичний оклик, порівняння, рефрен, пестливі слова

5. Прочитайте рядки з пісні «Цвіте терен, цвіте терен»

Цвіте терен, цвіте терен,
Листя опадає,
Хто в любові не знається,
Той горя не знає.

В уривку використано

- А** анафору
Б рефрен
В художній паралелізм
Г епітет
6. У рядку з пісні «Сонце низенько, вечір близенько» «*Спішу до тебе, лечу до тебе*» використано
- А** антоніми
Б пароніми
В омоніми
Г синоніми

7. Розгляньте таблицю «Роди, види і жанри фольклору» на с. 7 підручника. Розкажіть про жанрове, тематичне багатство та розмаїття традиційної усної народної творчості українців, наведіть конкретні приклади.
8. Чим вас вразили українські народні пісні «Місяць на небі, зіроньки сяють», «Цвіте терен, цвіте терен», «Сонце низенько, вечір близенько»? Чи співають їх у ваших родинах? Розкажіть про це.
9. Назвіть мотиви пісень «Місяць на небі, зіроньки сяють», «Цвіте терен, цвіте терен», «Сонце низенько, вечір близенько». Який вплив на музику мали українські ліричні пісні?
10. Про які особливості народної пісні йдеться у фрагменті із статті І. Франка «Як виникають народні пісні»?

11. Розгляньте репродукції картин українських художників М. Пимоненка «Святочне ворожіння», «Суперниці» та І. Гончара «Під вечір», подані в підручнику. Порівняйте їх із піснями «Місяць на небі, зіроньки сяють» і «Цвіте терен, цвіте терен», зробіть висновки про засоби передачі почуттів героїв у творах живопису й у народній пісні.
12. Висловіть усний роздум, у чому полягає незвичайна популярність української народної пісні у світі.

Завдання додому

1. Вивчити українські народні пісні «Місяць на небі, зіроньки сяють» і «Цвіте терен, цвіте терен» напам'ять.
2. Записати від батьків, бабусь, дідусів чи інших родичів і знайомих їхніх улюблених українських народних пісень про кохання.

Пісні про кохання найпоширеніші й найулюбленіші в народі. У них, крім глибокого й сильного почуття взаємного кохання, наявні мотиви розлуки закоханих, чекання, зради та соціальної нерівності.

У всіх регіонах України надзвичайно популярна пісня **«В кінці греблі шумлять верби»**. Деякі дослідники родинно-побутових пісень приписують її авторство легендарній народній співачці Марусі Чурай, із піснями якої ви ознайомились у 8 класі. Це — щирий монолог закоханої дівчини, яка чекає свого козаченька з-за Десни, а його все немає. Вона зворушує всіх, хто перейнявся почуттями юної дівчини, яка простими й правдивими словами співає про своє кохання: *«Плачте, очі, плачте, карі, — // Така ваша доля: // Полубила козаченька // При місяці стоя!»* Твір пройнятий смутком, болем розлуки закоханих, чеканням.

Емоційність пісні посилюють засоби художньої виразності: пестливі слова (*козаченько, дівчинонька, огірочки, цвіточки*); метафора (*серденько мре*); риторичне звертання (*«Плачте, очі, плачте, карі»*); розгорнутий художній паралелізм (*«В кінці греблі шумлять верби, // Що я насадила... // Нема того козаченька, // Що я полубила»*). За допомогою народного фразеологізму *на порі стала* наголошується на готовності дівчини до одруження. Народнопоетичні символи сприяють глибшому розкриттю почуттів, внутрішнього світу героїні: *верба* — символ прадерева життя, весни, засмученої жінки; *весна* — символ нового життя, пробудження природи; *зелененькі огірочки, жовтенькі цвіточки* символізують молодість, незрілість.

Пісні **«Світи, світи, місяченьку, та й на той перелаз»** (варіант **«Ой не світи, місяченьку, та й на той перелаз»**) і **«Лугом іду, коня**

І. Соколов. З базару. Фрагмент

веду» об'єднані спільними мотивами — зради, соціальної нерівності в коханні. Вони побудовані у формі діалогу юнака й дівчини. Висловлення думок, настроїв героїв набуває більш емоційного звучання, завдяки художньому паралелізму: *«Як з тобою кохалися — сухі дуби цвіли, // А як стали розлучатись — зелені пов'яли»*; *«Лугом іду, коня веду, розвивайся, луже. // Сватай мене, козаченьку, люблю тебе дуже»*. У пісні «Лугом іду, коня веду» використано характерну для фольклору формулу неможливого: *«Ой ще в млині на камені пшениця не зійшла, // Ще ж дівчина літ не дійшла, а вже заміж вийшла»*. Пісня — напівжартівливий діалог хлопця й дівчини, їхнє вправляння в дотепності.

Жартівливий зміст має пісня **«За горобом качки пливуть»**. У ній ідеться про хлопця, який не хоче одружуватися з багатою дівчиною, як цього бажає його мати, а прагне взяти за дружину дівчину — *любу розмову*. Твір містить образи-символи тварин і птахів, що увиразнюють мотив соціальної нерівності, він має жартівливий тон: *кінь* — символ багатства, швидкості, волі, вірності, відданості; *качка* — символ задоволення малим, невибагливості в побуті, відсутності високої мрії; *воли, вів* — символ важкої праці, покори, самопожертви, працьовитої людини, господаря; *корова* — символ добробуту, годувальниці селянської сім'ї.

Цій пісні притаманний життєрадісний, веселий характер, вона утверджує торжество кохання наперекір майновій нерівності, розрахунку й вигоді. Це підкреслюють засоби поетичного синтаксису: окличні, питальні речення, тавтологія, антитеза (*«Вбогі дівки заміж ідуть, // А багаті плачуть»*; *«Вбогі дівки заміж ідуть // З чорними бровами, // А багаті дівки сидять // З кіньми та волами»*). Довірливий тон пісні надають пестливі слова: *каченята, подвір'ячко, дівчинонько, молоденький*; постійні епітети: *чорними бровами, сивим конем, темна нічка-петрівочка, хлопець молоденький, любої розмови, багатую невістку*.

Українська лірична пісня має високу народну мораль: багатству протиставляє красу, опоетизовує працьовитість, доброту, щирість почуттів, вірність у коханні, сприяє естетичному розвитку людини.

Дзвінки дівочі й парубочі голоси виводять пісні, несучи бентежність чийогось кохання, смуток розлуки, молодечі пориви до щастя, мрії, сподівання, надії на торжество і вічність цього прекрасного почуття. Таємниця майстерності народної пісні про кохання в тому, що в ній зображені найтипівіші життєві ситуації, і кожен виконавець переживає ці почуття по-своєму.

У родинно-побутових піснях **про сімейне життя** звучать інші мотиви: хвилинні сімейні радощі; нарікання на важку долю; туга

молодої жінки, невістки, подружнє життя якої склалося не дуже щасливо; журба за справжнім коханням; сльози розпуки; розчарування супутником життя. У переважній більшості це пісні про жіночу долю, які І. Франко назвав «жіночими невірльничими псалмами».

Зуважте

Українські народні пісні мають багато спільних рис із фольклорними творами інших слов'янських народів: білоруськими, російськими, польськими, словацькими, сербськими, хорватськими, болгарськими народними піснями. Про захоплення народною сербською поезією та про своє ставлення до неї М. Рильський писав у вірші «Сербські пісні»:

Книжки Караджича з собою я привіз —
Вони Старицького колись духотворили,
В них стільки мужності і благородних сліз,
В них стільки ніжності, і глибини, і сили!

Ідеться про збірник «Сербські народні пісні», виданий у 1841 р. усевітньо відомим збирачем і дослідником сербського фольклору Вуком Караджичем.

Надзвичайно подібні пісні про кохання українського та білоруського народів. Порівняйте початки двох творів.

Українські пісні про кохання	Білоруські пісні про кохання
«На горбді верба рясна» На горбді верба рясна, Там стояла дівка красна.	«У агародзе вярба расна» У агародзе вярба расна, Там стаяла дзеўка красна.
«Тече річка невеличка» Тече річка невеличка З вишневого саду. Кличе хлопець дівчиноньку Собі на пораду.	«Цякла рэчка з-пад мястэчка» Цякла рэчка з-пад мястэчка, З вішневага саду. Кліча хлопец дзяўчыначку К сабе на параду.

Тео́рія Лі́тератури

Поетика народної пісні

Українські народні пісні про кохання багаті за формою і змістом, насичені найрізноманітнішими людськими почуттями й переживаннями, мріями й помислами. У них відтворено душевну красу людини, вірність, щирість, мудрість, доброту й поетичність народної душі. Цьому сприяє досконала поетика української пісні.

Поетика (з грец. майстерність творення) — це особливості художньої форми фольклорного чи літературного твору, тобто особливості його будови (композиції), художніх засобів, віршування та ін.

Художній формі української ліричної пісні притаманні:

- лаконізм, стислість, простота вислову;
- традиційні художні засоби;
- стабільність віршового розміру;
- відносно проста мелодія;
- особлива мелодійність, задушевність, лірична тональність;
- наявність різноманітних повторів (рефрен, тавтологія, анафора, епіфора);
- поширена форма монологу й діалогу.

У народних піснях часто використовується **поетичний (художній) паралелізм** — засіб поетичної мови, коли явища з різних сфер життя або природи зображуються паралельно. Показ переживань, думок ліричного героя підсилюється паралельним змалюванням образів природи — рослинного чи тваринного світу, переважно птаства. Так, у пісні «Світи, світи, місяченьку...» підсумовується: «Щоб ті трави повсихали, що так рано цвіли, // Щоб ті люди щастя не мали, що нас розлучили». Закінчення звучить як прокляття злим людям, які розлучили закохану пару. Пісня «За горбодом качки пливуть» починається розгорнутим паралелізмом із використанням образів свійських птахів (качки, каченята), а далі — тварин (воли, коні, корови): «За горбодом качки пливуть, // Каченята кричуть... // Вбогі дівки заміж ідуть, // А багаті плачуть». Це підсилює соціальне звучання пісні.

Пісні про кохання ввібрали багату народнопоетичну символіку українців. **Символ** (з грец. знак) — умовне позначення якого-небудь предмета, поняття або явища; художній образ, що умовно відтворює усталену думку, ідею, почуття. У поданих піснях наявні традиційні уснопетичні народні символи: *сонце, місяць, зіроньки, човен, терен, верба, весна*.

У піснях про кохання використані такі **засоби художньої виразності**: постійні епітети (*хлопець молоденький, багата невістка, любая розмова*), персоніфікації, метафори (*скрипка витинає*), порівняння (*очі «темні, як нічка, ясні, як день»*), вигук, різноманітні повтори, пестлива лексика. Пісні багаті на риторичні фігури: окличні, питальні речення, звертання, риторичні запитання («*Очі мої, очі мої, // Що ж ви нарobili?!*»); для них характерна незвичайна будова речень, фраз, монологічне, діалогічне мовлення. Пісні про кохання, нерідко пройняті тужливим настроєм.

Народна пісня має специфічну будову. Вона поділяється на **куплети** (у вірші *строфи*), переважно з чотирьох рядків, об'єднані **римою**. Мелодія кожної пісні єдина для всіх її куплетів. У ній може бути **приспів (рефрен)** — частина пісні, яка періодично повторюється. У пісні часто повторюються окремі рядки. Наприклад, у пісні «Світи, світи, місяченьку, та й на той перелаз» двічі повторюється перший рядок кожного куплета, а в піснях «Місяць на небі, зіроньки сяють», «Цвіте терен, цвіте терен», «В кінці греблі шумлять верби», «За горбодом качки пливуть» — два останні рядки.

Різноманітна поетика української пісні про кохання — це джерело її емоційної насиченості, особливої інтимності, надає народним творам поетичності, забезпечує вічність та художню життєздатність цього виду пісенної творчості в сучасних умовах.

Юному літературознавцеві

На крилах народної пісні

У чому ж полягав і як виявився вплив народної пісні на літературний процес України? Це питання розглядається переважно на рівні фольклоризму окремих видатних письменників. Аналіз їхньої творчості дає підстави говорити про вагомую роль народнопоетичної творчості у формуванні художньої індивідуальності більшості українських письменників, їхніх естетичних поглядів і позицій, творчих методів, стилів, образної палітри. Для письменників-класиків творчість народу була їхньою духовною атмосферою, що з дитинства оточувала поезією слова й мелодії, навчала гуманності й справедливості, вабила й захоплювала своєю гармонією і красою. Саме тому багато з них записували й вивчали її, особливо народнопісенні жанри. У серії «Народні пісні в записах письменників» вийшли пісенні записи М. Гоголя, Т. Шевченка, Марка Вовчка, С. Руданського, Панааса Мирного та І. Білика, І. Франка, Лесі Українки, П. Тичини, М. Стельмаха та ін. (*О. Дей, М. Дмитренко*).

1. Установіть відповідність

Фольклорний жанр

- 1 родинно-побутові пісні
- 2 родинно-обрядові пісні
- 3 народна драма
- 4 календарно-обрядові пісні

Різновиди

- А** веснянки, купальські пісні, колядки, щедрівки
- Б** рекрутські, чумацькі, солдатські, козацькі пісні
- В** народні ігри, вертеп, «Коза», весілля
- Г** колискові, весільні, поховальні пісні, голосіння
- Ґ** пісні про кохання, про сімейне життя

2. Установіть відповідність

	Художній засіб	Приклад
1	постійний епітет	А скрипка витинає
2	антитеза	Б Ойдесь гуде, ойдесь грає
3	метафора	В сухі дуби
4	тавтологія	Г Сватай мене, козаченьку, люблю тебе дуже Г Вбогі дівки заміж ідуть, // А багаті плачуть

3. Установіть послідовність розкриття почуттів і дій героїв у пісні «За горбодом качки пливуть»

- А** Ойдесь гуде, ойдесь грає, // Скрипка витинає
- Б** Через твоє подвір'ячко // Сивим конем їхав
- В** Вбогі дівки заміж ідуть, // А багаті плачуть
- Г** Ой не хоче твоя мати // Мене, бідну, знати

4. Прочитайте рядки з пісні «Світи, світи, місяченьку, та й на той перелаз»

Світи, світи, місяченьку, та й на той перелаз,
Світи, світи, місяченьку, та й на той перелаз,
Прийди, прийди, мій миленький, до мене ще хоч раз.

В уривку використано

- А** окличне речення, гіперболу, порівняння
- Б** риторичне звертання, тавтологію, паралелізм
- В** підсилювальну частку, літоту, риторичне запитання
- Г** риторичний оклик, персоніфікацію, рефрен

5. Прочитайте рядки з пісні «Лугом іду, коня веду»

— Коли б же ти, дівчинонько, була багатенька,
Взяв би тебе за рученьку, повів до батенька.

В уривку використано

- А** анафору
- Б** рефрен
- В** пестливі слова
- Г** риторичне звертання

6. У рядку «За горбодом качки пливуть, // Каченята крячуть» використано

- А** антоніми
- Б** пароніми
- В** спільнокореневі слова
- Г** синоніми

7. На основі фрагмента праці О. Дея, М. Дмитренка «На крилах народної пісні» поясніть вплив українських пісень на літературу.

8. Які враження справили на вас пісні «Світи, світи, місяченьку, та й на той перелаз», «Лугом іду, коня веду», «За горóдом качки пливуть»?
9. Визначте мотиви пісень «Світи, світи, місяченьку, та й на той перелаз», «Лугом іду, коня веду», «За горóдом качки пливуть».
10. Прочитайте статтю про поетику народної пісні. Розкрийте специфіку пісні про кохання як фольклорного жанру.

11. Розгляньте репродукцію картини українського художника І. Соколова «З базару». Порівняйте її з вивченими піснями про кохання, зробіть висновок про засоби передачі почуттів героїв у творах живопису та народній пісні.
12. Прослухайте фонозаписи пісень. Прокоментуйте відповідність мелодії і змісту.

Завдання додому

1. Вивчити напам'ять пісню «За горóдом качки пливуть».
2. Скласти таблицю «Народнопоетичні символи в піснях про кохання».

УКРАЇНСЬКЕ ВЕСІЛЛЯ

Весільні звичаї, обряди та пісні, що творилися народом протягом багатвікової історії, — усе це важливий складник народної культури.

М. Шубравська

Традиційне українське весілля належить до найстародавніших видів народної творчості. Воно відзначається винятковим багатством і привабливістю пісень, танців, обрядових дій та ігор, які створювалися протягом століть.

Українське весілля — це по-мистецьки вдало скомпоноване й осмислене народне обрядове драматичне дійство з розмаїтим використанням мистецьких жанрів і художньої творчості його учасників, у якому чітко визначені ролі кожного. На весіллі поєднуються два роди для створення нової сім'ї та продовження роду.

У весіллі задіяні такі учасники:

- молодий і молода (наречений і наречена, князь і княгиня) — хлопець і дівчина, які одружуються;
- весільні батьки — батьки молодих;
- бояри (друзби) — найближчі неодружені друзі молодого;
- дружки — незаміжні подружки молодої;
- світилки — дівчата з боку молодого;

- весільний староста (шафер) — статечний чоловік, який є розпорядником на весіллі;

- свати — одружені чоловіки, родичі молодого й молодої.

Українське весілля складається з обрядових дійств й умовно поділяється на три основні періоди, кожен із яких має кілька самотійних епізодів: передвесільний, власне весілля, післявесільний.

Передвесільний період поділяється на такі етапи:

- запити;
- сватання;
- оглядини;
- заручини (змовини).

Запити — це попередня домовленість родичів молодого з батьками дівчини про сватання.

Сватання — обрядова дія, у якій оприлюднюються почуття кохання хлопця та дівчини перед батьками, а також їхні наміри щодо згоди або незгоди на шлюб. Як правило, обрядових пісень під час сватання, що проводилося пізно ввечері, не співали, щоб зберегти його в разі відмови в таємниці. У цьому весільному обряді беруть участь: *старости* — два поважні, мудрі чоловіки, які добре знали традиції сватання; *хлопець* і *дівчина*; рідні або хрещені (названі) *батьки* дівчини.

Сватів запрошують до хати молодої, де вони кладуть хліб-сіль на знак того, що прийшли з добром. Учасники дійства розігрували *сцену мисливців* (або *сцену багатих купців*). Під час розмови дівчина стояла біля печі. На знак згоди вийти заміж за парубка, який сватається, мала колупати піч — символ відлучення від родинного вогнища. У хаті на запитання батька: «А що ви за люди і відкіля вас Бог приніс? Чи здалека, чи зблизька?» — старости відповідали притчею-алегорією про «куніцю, красну дівицю», яку вони розшукують на прохання князя, а вона забігла на це подвір'я.

М. Пимоненко. Весілля
в Київській губернії. Фрагмент

Після закінчення розповіді ставилося конкретне запитання: «Кажіть же ділом, чи віддасте, чи нехай ще підрос-те?» Коли батьки погоджувалися на одруження, то дівчина виносила рушники, якими старости перев'язували один одного через плече, а молода затикала женихові за пояс хустку.

Батько й мати благословляли молодих. За народним віруванням *благословення* батьків на шлюб є основним духовним підґрунтям сімейного щастя чоловіка, жінки, дітей. Той,

хто просить благословення, за давнім українським звичаєм стає на коліна перед батьками й цілує їм руки. На знак благословення мати доторкає хлібиною схилену голову дитини. Після цієї церемонії старостів частували.

Якщо згоди не було, то батьки молодій статечно відповідали старостам, що на подвір'я ніяка куниця не забігла, а молода виносила гарбуза.

Оглядини проводяться після позитивного сватання. Батьки хлопця йдуть у гості до батьків дівчини, домовляються про місце, час весілля, весільне вбрання, де будуть жити молоді, про інші матеріальні питання.

Заручини (змовини) відбувалися в молодій, куди приїжджали батьки й родичі молодого. Сходилися подружки нареченої, її родина, сусіди. Часто заручини об'єднувалися зі сватанням. Під час ритуалу заручин дружки співають пісень про тугу молодій, викликану майбутньою розлукою із сім'єю.

Образ червоної калини, оспівуваної в піснях, на заручинах символізував ті зміни в житті молодій дівчини, що відбудуться після одруження. Весільна пісня **«Ой повій, вітре, з яру на пшениченьку яру»** — опоетизований монолог дівчини-нареченої та матері про майбутню долю, сповнений материнської тривоги, ніжності, дівочих сподівань щастя:

Там дівчина стояла, цвіт калини ламала.
Цвіт калини ламала, до личенька клала.
— Щоб я була така, як калинонька тая.
— Ой будеш, доню, будеш, як коло мене будеш.
А відійдеш від мене, спаде красонька з тебе,
Із рум'яного лиця, із біленького тільця.

Пісні на заручинах психологічно налаштовували молодих на думку, що між ними мають панувати теплі й щирі стосунки, а їхня сім'я буде міцною. З винятковою поетичністю оспівувалася молода наречена. На її вроду не можуть надивитися батьки, бо вона як «квітенька», «калинонька тая».

Весілля має такі етапи:

- запросини;
- завивання (виття) гільця;

І. Гончар. Весільний обряд

- випікання короваю;
- виряджання до шлюбу;
- посад;
- покривання молоді;
- поділ короваю;
- дарування, комора.

Наречений зі старшим боярином, а наречена зі старшою дружкою запрошують на весілля кожен своїх родичів і друзів. Для цього беруть спеціально випечені хліби — *шишки*, або маленькі калачики, які дарують господарям, при цьому промовляють: «Просили батько, просили мати, і я прошу: приходьте до нас на весілля». Не можна запрошувати на весілля людину при випадковій зустрічі, на вулиці.

Обов'язковим на весіллі є *завивання* (виття) *гільця* (вільця, древка). Це невелике зрубане деревце — ялина, сосна, вишня, яке приносять бояри, а дружки прикрашають його стрічками, калиною, барвінком, рутою та кольоровим папером. Воно символізує започаткування нової родини. Гільце встановлюють на весільному столі. Цей обряд супроводжувався ритуальними піснями, у яких дружки закликалися до бору по деревце (пісня «*До бору, дружечки, до бору*»).

Завивання гільця відбувалося в дівич-вечір, у п'ятницю перед весіллям. Дівич-вечір — це своєрідне прощання нареченої з дівочтвом, з подругами. Тоді плели вінок для нареченої та для короваю з калини, барвінку, інших вічнозелених рослин. Цей ритуал називався *вінокплетенням*. При виплітанні вінка для нареченої співали: «*Ой у місті, місті бубни б'ють, // А в нашій домі гільце в'ють — // Із червоної калини, // Із хрещатого барвінку, // Із запашного васильку...*»

В. Маковський. Дівич-вечір

Перед весіллям випікали *коровай* — основний весільний ритуальний хліб, символ достатку молодої сім'ї. Цю роботу виконували жінки-коровайниці, у яких добре склалося сімейне життя; розведених і вдів не запрошували. Коровай випікали з білого борошна, оздоблювали фігурами з тіста у вигляді пташок, квітів і колосків. Замішування тіста, випікання короваю супроводжувалося традиційним ритуалом, обрядовими піснями, у яких висловлювалися доброзичливі побажання молодим бути щасливими й заможними: *«Загнічуйте коровай ясенько, // Щоб наш коровай ясен був, // Щоб наш Івашко щаслив був...»*

Обряд *розплітання коси* молодої відбувався вночі з п'ятниці на суботу після дівчачого вечора або в суботу рано. Дівчину садили на вивернутий кожух — символ майбутнього добробуту. Традиційно косу нареченої починав розплітати брат, а потім — мати, сестра, старша дружка і т. д. Після цього косу знову заплітали з різноманітними оберегами: часником, зерном, дорогими монетами, барвінком, рутою, чорнобривцями. Цей обряд безперервно супроводжувався піснями, які виконували жінки й дівчата, як-от популярну в усіх регіонах України весільну пісню **«Горіла сосна, палала»**: *«Горіла сосна, палала, // Під нею дівчина стояла, // Русяву косу чесала. // — Ой коси, коси ви мої, // Довго служили ви мені. // Більше служить не будете, // Під білий вельян підете».*

Пісню **«А брат сестрицю та й розплітає»** виконує брат нареченої під час обряду розплітання коси. У пісні відбувається утвердження нового статусу — від нареченої до дружини свого чоловіка — через заперечення — прощання з дівочтвом: *«Вже тобі, сестро, вже, рідненька, // Ягідок не щіпати, // А з хрещатого барвіночку // У віночку не ходити».* Традиційні народнопоетичні образи-символи *хрещатий барвінок, запашний василенько* підкреслюють органічний зв'язок наших предків із природою, визначальну її роль у важливих життєвих подіях. Пестлива лексика — *ягідки, барвіночок, віночок, васильочок, рученьки, сестриця рідненька* — створює особливий настрій, що зворушує кожного.

У суботу вранці розпочинався *посад* нареченої в її домі в присутності рідні та гостей (у багатьох випадках

Ф. Кричевський. Наречена.
Фрагмент

цей обряд поєднувався з *розплітанням коси*). На голову наречений клали весільний вінок — символ шлюбу, вінчання. Ці ритуали мали сумний характер, і під час їх проведення молода повинна була плакати, цьому сприяли журливі пісні дружок, наприклад пісня «Летять галочки у три рядочки»:

Ой всі галочки по лугах сіли,
Зозулька на калині.
Ой всі дівочки на лавках сіли,
Ганечка на посазі.

Традиційним основним весільним днем здавна була неділя. До шлюбу молоді йшли нарізно: молодий зі старшим боярином, молода зі старшою дружкою. Після вінчання мати заводила дочку за кінець своєї хустки до хати і перед тим, як посадити за стіл, тричі обводила коло столу. Нині мати нареченої пов'язує молодих за руки рушником і обводить навколо столу тричі з метою відігнати все погане, що шкодитиме їхньому спільному життю.

Важливою частиною весілля є *покривання*. Молодий знімає віночок з молодої. Її покривають хусткою, а вона тричі скидає її. Потім наречену пов'язують хусткою, а вінок (фату, вельон, велян) одягає старша дружка й танцює з нею. Під час покривання виконуються пісні про розлуку з ріднею, розставання з домівкою: наречена прощається з кожним членом родини.

Завершальним символічним етапом весілля є *поділ короваю* — головна обрядова дія, без якої немислиме українське традиційне весілля. Дружба ріже коровай, а весільний староста або хрещений батько роздає його. Першим до короваю викликають молодих —

К. Трутовський. Весільний викуп

дають їм середину, потім їхніх батьків, найближчих родичів, друзів, решту гостей. Підшовою з короваю пригощають музик, які витанцювують із нею. За давньою традицією після отримання короваю кожний в алегоричній формі виголошує побажання молодим, наприклад:

- Дарую пуд проса, щоб молода не ходила боса.
- Дарую два рубчики, щоб жили, як голубчики.
- Дарую плуга й рала, щоб мали сина генерала.
- Дарую ложку й миску, щоб думали про колиску.

Останньою дією весільного обряду було *понеділкування* (пропій, перезва, цигани та інші забави) — ушанування ріднею молодих. Пісні, які тоді виконувались, мали застольний характер, чимало з них — сатирично-іронічні, жартівливі.

Як бачимо, кожна ритуальна дія супроводжувалася весільними піснями, які вчені класифікують залежно від обрядів, порядку виконання під час весілля: до випікання короваю, до виття гільця, до пришивання квітки молодому, до посаду молодих, до покривання молодої, до поділу короваю, до весільних забав. Пісні виконували весільний гурт, хор дружок або світилок, усі учасники родинного обрядового дійства.

Українське весілля — це оригінальна музично-словесна драма, яка має чітко визначену мету — одруження молодої пари, а також режисерів, персонажів, кожен з яких знав свої обов'язки, правила поведінки, словесний супровід. Головні учасники цієї драми, за висловом Ф. Колесси, «...грають подію власного життя».

Елементи народної весільної драми були широко відображені у творах українських письменників. Так, у повісті «Маруся» Г. Квітка-Основ'яненко детально змалював сватання, весілля, використав весільні пісні. П'єса І. Котляревського «Наталка Полтавка» насичена весільною родинною обрядовістю, тут, зокрема, показано обряд сватання, благословення матері на спільне життя Наталки та Петра.

1. Установіть відповідність

Весільна пісня

Уривок

1 «До бору, дружечки, до бору»	А До тещеньки виряджай мене
2 «А брат сестрицю та й розплітає»	Б Казали не баритись, // Казали роздивитись
3 «Летять галочки у три рядочки»	В Щоб наша сосна зеленіла // І Маруся щоб молоділа
4 «Ой матінко, та не гай мене»	Г Ідуть дівочки у три рядочки, // Ганечка межі ними
	Г А хрещатий барвінок // Устилає садочок

2. Установіть відповідність

Учасники весілля

- 1 молоді
- 2 весільні батьки
- 3 дружки
- 4 бояри
- 5 світилки

Роль учасників у дійстві

- А** незаміжні подружки молодої
- Б** хрещені батьки
- В** найближчі неодружені друзі молодого
- Г** дівчина й хлопець, які одружуються
- Ґ** батьки молодих
- Д** дівчата з боку молодого

3. Установіть послідовність проведення народних обрядів під час весілля

- А** виряджання до шлюбу
- Б** покривання
- В** завивання гільця
- Г** поділ короваю
- Ґ** випікання короваю
- Д** посад

4. Прочитайте рядки з пісні «А брат сестрицю та й розплітає»

Вже тобі, сестро, вже, рідненька,
Ягідок не щіпати,
А з хрещатого барвіночку
У віночку не ходити.

В уривку використано

- А** анафору, риторичне звертання, рефрен, антоніми
- Б** риторичне запитання, метафору, літоту, омоніми
- В** звертання, постійний епітет, тавтологію, пестливі слова
- Г** антитезу, порівняння, пароніми, спільнокореневі слова

- 5. Розкажіть про значення традиційного весілля в житті українців.
- 6. Поясніть доцільність використання весільних обрядових пісень у творах українських письменників.
- 7. На які три основні періоди поділяється традиційне українське весілля? Який весільний обряд вам запам'ятався найбільше? Прокоментуйте, чому саме.
- 8. Прочитайте статтю «Українське весілля». Випишіть образи-символи, характерні для українського весілля, та їхні тлумачення.
- 9. Назвіть мотиви весільних пісень «А брат сестрицю та й розплітає», «Летять галочки у три рядочки».
- 10. Розгляньте репродукції картин українських художників І. Гончара, В. Маковського, К. Трутовського, присвячені українському весіллю. Розкрийте специфіку весілля, його кольорову палітру.

- 11. Запишіть від своїх дідусів і бабусь весільні пісні, з'ясуйте, як весілля проходило в них, чи пам'ятають вони традиційне українське весілля.

12. Коротко опишіть наречених, зображених на картині М. Пимоненка «Весілля в Київській губернії» (п'ять–сім речень). Який етап весілля, на вашу думку, на ній відтворено?

Завдання додому

Написати, які враження справили на вас вивчені весільні пісні. Обґрунтувати, чому сучасна молодь повинна знати традиції проведення весілля українцями в давні часи (до 10 речень).

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ БАЛАДИ

Балада плекає в народних масах почуття краси, розвиває природні здібності народу, є могутнім культурним чинником.

Ф. Колесса

Балада найшвидше з-поміж інших фольклорних жанрів почала проникати в художню літературу. В українському письменстві помітний розвиток літературної балади розпочався в добу романтизму — наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. У цей період особливо посилювався інтерес письменників до усної народної творчості: вони збирають, записують, публікують багаті зразки українського фольклору, застосовують фольклорні елементи у своїх творах.

Значна роль приділялася баладі, яка посіла центральне місце у творчості поетів-романтиків, чию спадщину ми вивчатимемо пізніше: П. Гулака-Артемівського, Є. Гребінки, А. Метлинського, М. Костомарова, Л. Боровиковського, представників «Руської трійці» у творах раннього періоду Т. Шевченка. Пізніше цей жанр розвинули І. Франко, Б. Грінченко, у 20-х роках XX ст. — письменники-модерністи. Майже в кожного поета XX–XXI ст. у творчому доробку є авторська балада.

Теорія Літератури

Балада

Терміном «балада» в середньовіччі у Франції називали любовну пісенну поезію, що виконувалася переважно під танці. В Італії з поезією Данте й Петрарки балада втратила танцювальний характер, а з XVIII ст. вся європейська література перебувала під впливом

англо-шотландської народної балади, у якій драматично зображувалися епізоди нещасливого кохання, помсти, родинні конфлікти, історичні факти.

Розглянемо *жанрово-стильові особливості* народної балади.

Балада (з *фр.* танцювальна пісня) — це ліро-епічний сюжетний пісенний твір, за основу якого взято подію легендарно-історичного, родинно-побутового змісту з описами незвичайних ситуацій, людей, вчинків. Балада ввібрала риси суміжних видів усної народної творчості: ліричної пісні, думи, легенди, казки й міфу.

Пригадаймо ознаки балади:

- гострий, драматично напружений сюжет;
- трагічний конфлікт;
- романтична піднесеність;
- надзвичайні події, вчинки чи фатальні збіги обставин;
- елементи фантастики;
- метаморфози — перетворення людини на рослину, птаха (дівчина стає тополею, мати — зозулею, дівочий голос — голосом сопілки);
- трагічний фінал;
- моралізаторство.

Українські пісні баладного типу існували вже в давньоруську добу, а перші твори з ознаками цього жанру наявні серед пісень календарної та родинної обрядовості. Однією з найдавніших в українському фольклорі називають баладу «Ой летіла стріла» — про вбитого стрілою вдовиного сина. Його оплакують мати, сестра й дружина, образи яких уособлюють три рябенькі зозулі. Першим записом української народної балади вважають пісню «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?», яку чеський учений Ян Благослав у середині XVI ст. подав у своїй рукописній граматиці.

Тематичний і сюжетний склад українських народних балад дуже широкий. У фольклористиці немає єдиної класифікації балад. Учені умовно поділяють їх на такі жанрово-тематичні групи:

- міфологічні;
- історичні;
- родинно-побутові (сімейні, любовні);
- соціально-побутові.

Найдавніші міфологічні баладні сюжети побудовані на прийомі метаморфози. Серед них популярна в народі балада «Ой чиє то жито, чий то покоси» (невістка перетворюється на тополею: «А як зайшло сонце, // Тополею стала»), яку виконують і нині в усіх регіонах України. Основний її мотив — перетворення дівчини на тополею, — як вам відомо, Т. Шевченко взяв за основу сюжету балади «Тополя».

Більшість сюжетів у баладах пов'язані з особистим життям людей. Серед них багато творів про кохання. Основні мотиви українських народних балад:

- убитий на війні козак;
- зрада й помста;
- гірка туга нареченої;
- зневажені почуття довірливої дівчини;
- зле чарівництво;
- прокльони свекрухи, адресовані невістці;
- наруга пана над бідною дівчиною.

Розглянемо тематичні та стилеві особливості окремих народних балад і проаналізуємо специфіку сюжету, образи-персонажі.

Балада **«Бондарівна»** належить до оригінальних українських творів цього жанру. Вона виникла в середині XVIII ст. і відобразила один із типових життєвих випадків доби свавільного панування польської шляхти на Правобережній Україні. За жанром це *історична балада*. Гострий драматизм сюжету із соціальним забарвленням і глибока симпатія народу до сміливої та гордої героїні забезпечили цьому твору широку популярність. Про це свідчить чимала кількість варіантів балади — 175.

Образів-персонажів у баладі небагато, проте вони змальовані яскраво: Бондарівна, пан Каньовський, старий Бондар, селяни — «добрі люди», жовніри. Центральним є образ Бондарівни — молоді вродливої українки. Посилення уваги на зовнішній вроді й поставі Бондарівни («Там гуляла Бондарівна, як пишная пані»; «Сама ж вона хороша, хорошого зросту») поглиблює психологічні причини вчинку пана Каньовського й емоційне сприйняття зображеного, викликає жаль до нещасливої жертви пана. Відчувається глибока симпатія народу до героїні, захоплення її красою. У вирішальній ситуації дівчина виявляє себе як горда, вольова натура, здатна на самопожертву, але непохитна. Привабливість особи Бондарівни й високий трагізм балади ґрунтується саме на духовній чистоті й цнотливості української дівчини, що вистояла перед пропозиціями й погрозами розбещеного пана Каньовського. Вона категорично відхиляє різні обіцянки пана: «Краще мені, пан Каньовський, в сирій землі гнити, // Ніж з тобою, з безчесником, на цім світі жити».

Епізодична постать батька дівчини, старого Бондаря, уособлює не лише батьківський біль за втраченою дочкою, а й виражає народне ставлення до подій та її учасників. На тлі Бондаря пан Каньовський ще гостріше вирізняється аморальністю й жорстокістю. Балада зображує пана-кріпосника повновладним і безкарним господарем

людської долі. Його мстивість і самодурство проявляються повною мірою відразу після рішучого протесту дівчини проти домагань Каньовського. Він не тільки влаштовує погоню за Бондарівною, а й безжалісно глумиться з неї.

У творі другорядними є образи людей, які радять дівчині тікати, і жовнірів, котрі з жорстокістю виконують волю пана.

Сприятливим для популярності балади в народі є її поетичний стиль, зокрема коломийкова ритмомелодика. Балада «Бондарівна» — типовий зразок ліро-епічного твору з класичним сюжетом, у якому наявні всі його елементи.

Сюжет балади «Бондарівна»

Сюжет	Подія
експозиція	зустріч персонажів
зав'язка	конфлікт між Бондарівною і паном Каньовським
розвиток подій	«добрі люди» пропонують Бондарівні тікати; утеча героїні й погоня за нею жовнірів; переслідування дівчини й схоплення
кульмінація	Бондарівна відхилила пропозицію пана
розв'язка	пан Каньовський убиває дівчину; трагедія батька, який дізнається про смерть дочки
епілог (позасюжетний елемент)	похорон Бондарівни

Родинно-побутова балада «**Ой легіла стріла**» існує дуже давно. Зміст твору — зіставлення почуттів людей різних родинних зв'язків — розкритий через трагічну ситуацію: оплакування вбитого: *«Де матінка плаче, там Дунай розлився; // Де плаче сестриця, там слізок криниця; // Де плаче миленька, там земля сухенька»*. Завдяки прийому поетичної градації, що використовується у творі чотири рази, балада й нині, долаючи віки, вражає сучасного читача. Початок твору нагадує народні голосіння з його риторикою, вигуками, уявним діалогом: *«Ой де ж вона впала? — На вдовинім полі. // Кого ж вона вбила? — Вдовиного сина. // Немає нікого плакати по ньому»*. Фінал балади несподіваний: удова *«в суботу сваталась, в неділю вінчалась, // А у понеділок нагайка шуміла, // Нагайка шуміла коло її тіла»*.

У низці історичних балад відображено боротьбу козаків із монголо-татарськими, польсько-шляхетськими завойовниками, змальовано криваві битви, тугу за втраченим молодим життям. Це такі балади, як-от: «Ой мала вдова сина сокола», «Козака несуть», «Вітер гуде, трава шумить», «Ой на горі вогонь горить», «Ой був у Січі старий козак», «Ой умирає козак», «Ой попід гай зелененький» та ін.

Балада **«Козака несуть»** — суцільний згусток болю втрати дівчиною свого коханого. Трагізм ситуації підсилюють засоби художньої виразності: тавтологія (*а за ним, за ним, ой лопи, лопи*); уражаюча персоніфікація (*«Кінь головоньку клонить»*); народний фразеологізм (*«дівчина // Білі рученьки ломить»*), що означає невимовну тугу, біль втрати.

Балади про смерть козака подібні до історичних і козацьких соціально-побутових пісень, проте в баладах наявне сильне ліричне начало: висловлюється сум сестри за братом, матері за сином, коханої за нареченим; балада закінчується трагічною розповіддю про смерть героя. У баладі **«Ой на горі вогонь горить»** психологічний стан персонажів майстерно виражений художніми засобами: поетичним паралелізмом (*«Ой на горі вогонь горить, // А в долині козак лежить»*); епітетами (*«козак лежить, // Порубаний, постріляний, // Китайкою покриваний»*); риторичним звертанням (*Ой коню мій вороненький*). Смерть козака зображено у формі розгорнутої метафори (*«Та взяв собі паняночку, // В чистім полі земляночку»*). Над тілом козака коник плаче й передає матері страшну звістку про смерть сина. Кінь виступає вірним товаришем козака і не залишає його в біді. Образ ворона символізує смерть (*«Що в головах ворон криче»*). Поетичним символом козацької слави в пісні є *червона китайка*.

У 7 класі на уроках української літератури ви ознайомилися з баладою Т. Шевченка «Тополя». Як відомо, поет розпочинав свою поетичну творчість із балад, першу з яких, «Причинну», Є. Гребінка опублікував в альманасі «Ластівка». Пізніше Кобзар написав балади «Утоплена», «Лілея», «Русалка», «У тієї Катерини», що не залишають байдужими і сучасних читачів. Для них характерні елементи фантастики, драматизм розгортання подій, ліризм, глибоке розкриття

І. Гончар. В очікуванні

внутрішнього світу героїв, які, як правило, гинуть. В усіх баладах Т. Шевченка спостерігається їхній органічний зв'язок з українською народною баладою.

На уроках зарубіжної літератури ви вивчали балади світових класиків: французького письменника Ф. Війона «Балада прикмет», німецьких — Й. Ф. Гете «Вільшаний король» і Ф. Шиллера «Рукавичка», польського — А. Міцкевича «Альпухара», російського — О. Пушкіна «Пісня про віщого Олега», шотландського — Р. Л. Стівенсона «Вересовий трунок». Вони вражають незвичайними сюжетами, цікавими персонажами, яскравою гамою почуттів, довершеністю форми. Прикметно, що світова літературна балада бере свої витoki з народної. У ній відтворено життя всіх суспільних верств, починаючи від князів і вельмож і завершуючи простим людом, месниками, розбійниками. Народні балади й нині хвилюють і збуджують уяву читача, спонукають його до морального вдосконалення.

В. Лопата. Ілюстрація до балади «Хустина». Фрагмент

Зуважте

Українські балади досліджував відомий вітчизняний учений-фольклорист Олексій Дей. Він зібрав і підготував до друку в серії «Українська народна творчість» академічні томи: «Балади: кохання та дошлюбні взаємини», «Балади: родинно-побутові стосунки» (у двох книгах, 1987, 1988), у серії «Бібліотека усної народної творчості» — збірник «Балади» (1987), надрукував монографію «Українська народна балада» (1986).

Юному літературознавцеві

Українська народна балада

Українські балади представляють майже 300 сюжетів і сюжетних версій.

З оригінальних українських балад треба виокремити ті, що виникли на конкретно-історичному ґрунті життя народу, відобразили живу дійсність різних епох і часто справжніх учасників драматичних і трагічних подій. Це — група історичних балад про Байду в турецькому полоні, Довбуша і Дзвінку, Бондарівну і пана Каньовського, про поєдинок козака Нечая зі шляхетським загоном та ін.

Багато сюжетів про кохання й дошлюбні стосунки молоді та про родинне життя теж належать до оригінальних українських творів, породжених дійсними фактами та подіями народного життя. Ідеться про деякі балади на теми отруєння хлопця дівчиною під час чарування («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці»), самогубства закоханих, розлучених батьками, трагедії дочки неволею виданої матір'ю за нелюба («Лимерівна»), про балади-алегорії — чайка і чаєнята та ін.

Баладна модель життєвих ситуацій збуджує, перестерігає, збагачує пізнання дійсності, отже, навчає і виховує. Висока мораль родинних відносин пропагується засобом від протилежного — показом аморальних учинків, трагічних помилок і випадків. Балади героїзують людську свободу, гідність і благородні почуття, особливо кохання, пропагують право особистості на щастя, засуджують тих, хто нівечить людське життя... Через драматичне жахливе як одну з форм трагічного в баладах стверджується народний ідеал прекрасного у сфері людських відносин і почуттів... У цьому — оптимізм баладної творчості, її позитивна дійовість (*О. Дей*).

1. Установіть відповідність

Балада

- 1 «Бондарівна»
- 2 «Ой летіла стріла»
- 3 «Ой на горі вогонь горить»
- 4 «Козака несуть»

Уривок

- А** Вийде сестра — розгнуздає, // Вийде мати — розпитає
- Б** Його дівчина // Білі рученьки ломить
- В** Задзвонили усі дзвони, музики заграли
- Г** Коси розпустила, ні з ким не ходила
- Ґ** Немає нікого плакати по ньому

2. Установіть послідовність розгортання подій у баладі «Бондарівна»

- А** Прийшов до них пан Каньовський та й шапочку ізняв
- Б** Поцілився пан Каньовський з срібної рушниці
- В** Ой у містечку Богуславку сидить дівок купка
- Г** Задзвонили усі дзвони, музики заграли
- Ґ** Ой тікала Бондарівна помежи домами

3. Прочитайте рядки з балади «Ой летіла стріла»

Де матінка плаче, там Дунай розлився;
Де плаче сестриця, там слізок криниця;
Де плаче миленька, там земля сухенька.

В уривку використано

- А** гіперболу, протиставлення, епітет, анафору
- Б** рефрен, тавтологію, порівняння, літоту
- В** порівняння, уособлення, риторичне звертання
- Г** риторичне запитання, вигуки, метонімію, літоту

4. Що таке *балада*? Розкрийте особливості народної балади як жанру ліро-епосу.
5. Дослідіть, які риси суміжних жанрів усної народної творчості (ліричної пісні, думи, легенди, казки, міфу) увібрала балада. Наведіть приклади.
6. Охарактеризуйте різновиди народних балад за змістом, наведіть приклади.
7. Чим вас вразила балада «Ой летіла стріла»?
8. Складіть цитатний план балади «Бондарівна».
9. Пригадайте, які козацькі пісні ви вивчали в 7 класі. Зіставте їх із баладами «Козака несуть» і «Ой на горі вогонь горить», зробіть висновки про відмінність цих творів.
10. Поміркуйте, чому потрібно вивчати народні балади. Використайте фрагмент праці О. Дея «Українська народна балада».

11. Поясніть спільне і відмінне між фольклорною та літературною баладою. Пригадайте балади світових письменників, які ви вивчали. На конкретному творі поясніть специфіку баладного жанру.
12. Об'єднавшись у групи, проаналізуйте за змістом і стильовими особливостями тексти таких балад: «Ой летіла стріла», «Ой на горі вогонь горить», «Ой чие то жито, чії то покоси». Поясніть драматизм колізій, специфічність закінчення, реалістичне й фантастичне в них.

Завдання додому

Записати результати роботи в групах у робочі зошити.

ДАВНЯ УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Давня українська література — це
сфінкс, що ховає чимало таємниць, які
ми мусимо ще розгадати...

В. Яременко

УКРАЇНСЬКА СЕРЕДНЬОВІЧНА ЛІТЕРАТУРА XI–XV ст.

У Біблії сказано: «Спочатку було Слово...», тож роль слова, а отже, і мови в житті людини надзвичайно важлива. Саме мова — засіб творення літератури. Дослідник В. Русанівський вважає, що «літературна мова існує відтоді, відколи існують твори, написані нею». Коли ж виникли перші найдавніші рукописні книги? Вони були створені на наших давніх землях і дійшли до нас, розпочинаючи своє літочислення із середини X ст. Із запровадженням християнства в Київській Русі (988) поживався розвиток торгівлі, ремесел, зовнішньої політики й культури, що й спричинило розвиток писемності.

Розквіт Київської держави в X–XI ст. пов'язаний з іменами князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Для зміцнення християнства й поширення греко-візантійської культури Володимир Великий заснував у Києві школу для дітей вищих верств суспільства. Один із перших літописів розповідає, що матері дітей, узятих на навчання, плакали, бо тоді ще не розуміли, наскільки

важливою для людини є освіта. Із цього часу не лише в Києві, а й в інших містах Київської Русі почали відкриватися школи. Ярослав Мудрий, який уславився любов'ю до книг, при Софійському соборі відкрив першу бібліотеку, яку пізніше було втрачено й не знайдено до сьогодні.

Існують наукові версії про виникнення писемності ще в дохристиянський період, проте в нашому викладі ми братимемо до уваги лише писемні пам'ятки, що дійшли до нас. Адже саме ці книги — незаперечні документи, на

Ярослав Мудрий

основі яких можна робити певні твердження. До них належить: Остромирове Євангеліє, Ізборник Святослава 1073 р., Ізборник 1076 р. та ін.

Остромирове Євангеліє — найдавніша датована рукописна пам'ятка церковнослов'янської мови Київської Русі. Цей твір переписаний у 1056–1057 рр. з болгарського оригіналу дяком Григорієм для новгородського посадника Остромира, від імені якого Євангеліє дістало назву. Остромирове Євангеліє містить вибрані євангельські читання. Хоч цей твір написаний старослов'янською мовою¹, проте в ньому наявні вкраплення живої мови Київської Русі. Рукопис пам'ятки, який налічує 294 аркуші великого формату, по-мистецьки оздоблений кольоровими ініціалами, заставками, трьома мініатюрами євангелістів Івана, Луки й Марка.

Другою датованою давньоруською писемною пам'яткою є **Ізборник Святослава** (1073), це — архаїчна рукописна хрестоматія, що містить різні вислови та фрагменти з богословських творів. Ця книга має енциклопедичний зміст, у ній порушуються проблеми християнського богослів'я, розтлумачуються положення Біблії щодо поведження в повсякденні. Тут наведено відомості з астрономії й астрології, математики й фізики, історії й філософії, граматики, зоології, ботаніки, логіки й етики. Ізборник переписав дяк Іван з іншими писцями для київського князя Святослава Ярославича з болгарського джерела, складеного на початку X ст. для болгарського царя Симеона. Ізборник Святослава 1073 р. містить понад 380 статей, які належать двадцяти п'ятьом авторам (здебільшого візантійцям).

¹ Старослов'янська мова створена на основі болгаро-македонського діалекту.

Остромирове Євангеліє

порушуються проблеми християнського богослів'я, розтлумачуються положення Біблії

щодо поведження в повсякденні. Тут наведено відомості з астрономії й астрології, математики й фізики, історії й філософії, граматики, зоології, ботаніки, логіки й етики. Ізборник переписав дяк Іван з іншими писцями для київського князя Святослава Ярославича з болгарського джерела, складеного на початку X ст. для болгарського царя Симеона. Ізборник Святослава 1073 р. містить понад 380 статей, які належать двадцяти п'ятьом авторам (здебільшого візантійцям).

Ізборник Святослава

Третя датована писемна пам'ятка — **Ізборник** (1076), складена за матеріалами рукописів княжої бібліотеки Софійського собору. Ця книга містить найрізноманітніші відомості духовного й філософського змісту — роздуми про правдиву віру, повчання дітям тощо.

З XI ст. до нашого часу дійшло лише 33 книги, а за наступні три століття — 1460, хоча їх було десятки тисяч.

Юному літературознавцеві

Книга рукописна

Порівняно добре уявлення маємо про те, хто були переписувачами рукописних книг, тому що переписувачі мали звичай, скінчивши книгу, зробити приписку, хто й де книгу списував. З того можна бачити, що головними осередками, де переписувалися книги, були монастирі, а переписувачами — ченці. Монастирі також розшукували книги для переписування, іноді посилали за такими книгами в чужі землі, на Афон тощо. Проте бували переписувачами й не ченці, а члени білого духовенства — священики, дяки; буває підпис, що працювали над перепискою книги піп із сином. Нарешті, за переписку бралися і світські освічені люди, навіть князі та княгині, бо ця праця вважалася богоугодною. У таких випадках, звичайно, теж зазначалося, що переписувач працював для спасіння душі або щоб спокутувати якийсь гріх. Іноді ігумени¹ по монастирях як епітимію² накладали обов'язок на ченця переписати книгу — це були найбільш несправні переписувачі, найбільш недбалі, і навіть у тексти переписуваних книг іноді вносили зовсім невідповідні вставки, наприклад, що хоче спати, що об'ївся киселю з молоком тощо. Однак поза такими переписувачами-добровольцями незаперечно вже в ранній добі з'явилися переписувачі-професіонали, які переписку книг мали як фах, з якого жили. Принаймні вже Ярослав Мудрий зібрав у Києві «много писць» з метою заложити бібліотеку при Св. Софії. Коли пізніше, у XVI столітті, прийшла чутка про друкування книг, то фахівці-переписувачі зустріли цю звістку дуже неприхильно і повели агітацію проти нового винаходу, запевняючи, що тільки писана книга приемле для Бога і що взагалі друкування книжок є диявольська

¹ *Ігумен* — настоятель православного монастиря.

² *Епітимія* — накладення на людину стягнення за її гріхи; своєрідна пам'ятка, урок, вправа, що привчає до духовного самовдосконалення.

вигадка. На Московщині ця агітація мала досить значний успіх, і перший книжний друкар Іван Федоров мусив був з Москви тікати в Україну... (Д. Антонович).

Доречі...

Найдавніші книги писали на спеціально виготовлених для цього шкірах, що називалися пергаментом. Переважно ці шкіри були телячі. Спочатку пергамент привозили з грецьких земель (він за якістю нагадує білий і тонкий пергамент грецьких манускриптів), пізніше цей матеріал для письма почали виготовляти й на українських землях. Пергамент коштував дуже дорого, тому з XIV ст. його замінили папером, який завозили з-за кордону. Виробництво власного паперу почалося в Галичині в першій половині XVI ст.

Оправа старовинної книги. XVII ст.

Періодизація давньої української літератури

Давня українська література — це література українського народу XI–XVIII ст. У давніх творах порівняно небагато письменників зазначали своє авторство. До найвідоміших імен, що дійшли до нашого часу, належать такі: Іларіон Київський, Нестор Літописець, Герасим і Мелетій Смотрицькі, Іван Вишенський, Лазар Баранович, Іван Величковський, Феофан Прокопович, Григорій Сковорода. Існують різні підходи до визначення етапів розвитку давньої української літератури, проте останнім часом літературознавці здебільшого схиляються до періодизації Дмитра Чижевського. Пропонуємо її й вам, аби зручніше було орієнтуватися в літературі, яку далі вивчатимете.

Хронологія	Загальна характеристика літературного процесу	Твори (автори)
<p>I період XI ст.</p> 	<p>Доба монументального стилю Виникнення рукописних творів: повчання, літопис, житіє тощо. Творам цього періоду властива зосередженість на змісті, простота композиції, ушлявлення «великодержавництва» й прилучення до правдивої віри</p>	<p>«Поучення дітям» Володимира Мономаха, «Повість минулих літ» Нестора Літописця</p>

Хронологія	Загальна характеристика літературного процесу	Твори (автори)
<p>II період XII–XIII ст.</p> 	<p><i>Доба орнаментального стилю</i> «Олітературнення» жанрів попереднього періоду. Творам цього стилю властива мозаїчність композиції, використання символів, різноманітність тропів</p>	<p>Київський літопис, Києво-Печерський патерик, «Слово про похід Ігорів»</p>
<p>III період середина XIV – початок XVII ст.</p> 	<p><i>Український ренесанс</i> Упровадження латиномовної й польськомовної літератури; вихід перших друкованих книг; виникнення полемічної прози. Цей період відзначається поверненням до античних зразків. У літературі панує латинська мова, повертається античний ідеал краси, особлива увага звертається на цінність людської особистості, звільнення її від середньовічних догм</p>	<p>Павло Русин, Себастьян Кльонович, Петро Скарга</p>
<p>IV період кінець XVII–XVIII ст.</p> 	<p><i>Українське бароко</i> Культурний спалах, який приніс у літературу багато нового (шкільну драму, україномовні вірші). Творам властива підкреслена урочистість, пишність, складність, динамічність композиції, мінливість. Літературі бароко властиве поєднання релігійних і світських мотивів, образів, тяжіння до різноманітних контрастів, метафоричності й алегоричності, прагнення вразити читача</p>	<p>Іван Величковський, Лазар Баранович, Семен Климович, Іван Вишенський, Григорій Сковорода</p>

- Першою датованою рукописною пам'яткою давньої української літератури є
  - А** «Слово про похід Ігорів»
  - Б** «Повість минулих літ» Нестора Літописця
  - В** Остромирове Євангеліє
  - Г** Ізборник Святослава (1073)

2. Енциклопедією, у якій наведено відомості з астрономії й астрології, математики й фізики, історії й філософії, граматики, зоології, ботаніки, логіки й етики, називають

А «Поучення дітям» Володимира Мономаха

Б «Повість минулих літ» Нестора Літописця

В Остромирове Євангеліє

Г Ізборник Святослава (1073)

3. Установіть відповідність

Часові рамки

Період

1 XI ст.

А ренесанс

2 XII–XIII ст.

Б орнаментальний стиль

3 середина XIV — початок XVII ст.

В монументальний стиль

4 кінець XVII — XVIII ст.

Г бароко

Г романтизм

4. Які теми висвітлено в перших рукописних книгах давньої української літератури? Чому?
5. Розкажіть, що ви знаєте про перших переписувачів давніх книг.
6. З якого матеріалу виготовляли перші київські книги, як їх оздоблювали?
7. Що ви знаєте про освіту й бібліотечну справу в Київській Русі?
8. Хто з київських князів найбільше сприяв розвитку освіти й збагаченню книгозбірнями Київської держави? Що ви знаєте про цю людину?
9. Чому першодрукар Іван Федоров змушений був, за словами історика Д. Антоновича, «тікати з Москви в Україну»?
10. Яке, на вашу думку, значення мають стародавні книги для сучасних поколінь?

11. Уважно розгляньте, як оформлено Остромирове Євангеліє й Ізборник Святослава 1073 р. Поміркуйте, чому старовинні книги оздоблювали так пишню.
12. Чи спроможна сьогодні мережа Інтернет замінити бібліотеку? Аргументуйте свою думку.

Завдання додому

У спеціальній літературі чи в мережі Інтернет з'ясувати, коли й де було написане «Поучення дітям» Володимира Мономаха, про що воно. Чи є нині актуальним?

ПЕРЕКЛАДНА ЛІТЕРАТУРА

Біблія

Книга Книг, Книга спасіння, Святе Письмо, Слово Боже, Одкровення — цю книгу називають по-різному, але найпоширеніша її назва — Біблія (від *грец.* βιβλία — книги). **Біблія** — це передусім священна книга християн та іудеїв (Старий Заповіт). Проте ми розглядатимемо її на уроках української словесності як одну з найвидатніших пам'яток світової літератури.

Ця найстаріша книга світу, написання якої тривало з XII ст. до н. е. по II ст. н. е., містить твори різних жанрів: міфи, пророцтва, проповіді, повчання, історичні хроніки, ритуальні молитви, притчі, пісні (псалми) та ін. По суті це «божественна бібліотека», яка складається з різних як за формою, так і за змістом релігійних і світських творів, що сприймаються як окремі книги. До Старого Заповіту входить 50 книг¹, а до Нового — 27. Хто ж автор Біблії? Відомо, що написання цієї найстарішої у світі книги тривало багато століть, її творили представники шістдесяти поколінь — тож автор у Біблії не один. Дослідники нараховують понад сорок творців Біблії, серед них — люди різного соціального становища: вихований у знатній єгипетській сім'ї Мойсей, митник Матвій, цар Соломон, рибалка Петро та ін. Біблію писали в Азії, Африці та Європі трьома мовами — давньоєврейською, арамейською і грецькою. Єремія писав свої твори у в'язниці, Лука — під час подорожей, Мойсей — у пустелі, а деякі автори навіть під час воєнних походів. Започаткував Книгу Книг Мойсей, а завершили — апостоли Христа.

Як уже було зазначено, Біблія складається з двох частин — Старого й Нового Заповіту. Старий Заповіт містить:

- *літописно-розповідні книги* (Буття, Вихід, чотири книги «Царств», книга приповістей Соломонових та ін.);
- *художні книги* (твори Пророків, книга Іова, Псалтир, Пісня Пісень та ін.).

З літературного погляду найцікавіші епічні фрагменти Біблії, у яких розповідається про створення землі, неба, світла, тварин і перших людей — Адама і Єви (про вигнання їх із раю через гріхопадіння), про всесвітній потоп і Ноїв ковчег, про виведення Мойсеєм єврейського народу з єгипетської неволі.

¹ У православних — Старий Заповіт містить 50 книг, у протестантів — 39, у католиків — 47.

А. Дюрер. Адам і Єва

Новий Заповіт складається з:

- *Євангелій* (усього чотири — від святих Матвія, Марка, Луки та Іоанна);
- *історичного твору* («Дії святих апостолів»);
- *послання* (усього 21 послання апостолів та Апокаліпсис).

Книги Нового Заповіту розповідають про життя Ісуса Христа, про Його вчення і вчинені Ним чудеса, про Його смерть і воскресіння. Отже, в основі поділу Біблії на Старий і Новий Заповіт є народження Ісуса Христа.

Святе Письмо закінчується пророцтвом Апокаліпсиса, у якому описано передбачення й видіння, які відкрилися апостолові Іоанну Богослову, — кінець світу, що мав статися через занепад віри й падіння моралі.

Біблія (XII ст. до н. е. — II ст. н. е.)

Старий Заповіт (50 книг)

Новий Заповіт (27 книг)

Дя речі...

Спроби перекласти Біблію українською мовою відомі ще з XVI ст. Повний переклад Святого Письма почали здійснювати письменник Пантелеймон Куліш із видатним ученим-фізиком Іваном Пулюєм, а завершив його Іван Нечуй-Левицький. Одним із кращих вважається також переклад Івана Огієнка.

Старий Заповіт

Погортаймо перші сторінки Біблії, які розпочинаються легендами, що, здавалося, були відомі нам завжди, ніби ми з ними народилися.

Легенди про створення світу, про перших людей Адама і Єву, про потоп на землі й Вавилонську вежу невеликі за обсягом, проте багаті своєю образністю. Лише кількома штрихами створюється кольорова рельєфна картина світу: «Сказав Бог: «Нехай на Землі виросте всіляка зелень: трава й дерева».

І сталося так. І побачив Бог, що це добре. І був вечір, і був ранок: день третій».

П. Брейгель. Вавилонська вежа

Хоча легенди сприймаються як окремі завершені твори, проте всі вони пов'язані за змістом і події в них розвиваються в хронологічному порядку.

Своєрідною є мова біблійних творів. Святе Письмо творили різні автори, але деякі виражальні засоби можна визначити як типові для всієї книги. Характерною ознакою мови Біблії є вживання означень після означуваного слова (інверсія): *над птаством небесним, до мети своєї, день четвертий*. Здебільшого інверсовані означення використовують для підсилення урочистості, значущості, порівняйте: *«На шостий день Бог сказав і І був вечір, і був ранок: день шостий»*.

Біблійним творам властиве початкове *і* в реченнях (як частка, а не сполучник), наприклад: *«І промовив чоловік»* або: *«І скінчив Бог сьомого дня творити світ»*.

Автори Святого Письма досить часто використовують однорідні члени речення для нагнітання чи повноти зображуваного: *«Не робитимеш собі ніякого вирізьбленого кумира, ані подобини того, що вгорі, на небі, ні того, що внизу, на землі, ні того, що попід землею, у водах»*.

Мова Біблії також багата на антоніми, синоніми, старослов'язми тощо.

Цар Давид

Художню цінність мають звертання до Бога у формі пісні, цей жанр релігійної лірики називається **псалмом**. Автором більшості псалмів вважають царя Давида (звідси й назва — Давидові псалми). Ці пісні-звертання за тематичними особливостями поділяються на *благальні*, у яких народ, який страждає від голоду чи війни, благає Бога про допомогу; *псалми-гімни*, що уславляють Бога; *псалми-подяки* за вислухані молитви та *історико-повчальні псалми*. Вони зібрані в Псалтирі — книзі Старого Заповіту. Переспіви біблійних псалмів наявні в поетичній спадщині Г. Сковороди й Т. Шевченка. Цей літературний жанр вигадаєте незабаром, коли вивчатимете творчість цих митців.

Зауважте

З великої літери, але без лапок пишуться назви культових книг: Біблія, Псалтир, Коран.

1. Синонімами до слова *Біблія* є всі подані нижче назви, **КРИМ**

- А** Книги Книг
- Б** Книги спасіння
- В** Євангелія
- Г** Одкровення

2. Установіть відповідність (легенда про створення світу)

<i>Діяння</i>	<i>День творення</i>
1 морські істоти, птахи, звірі	А день перший
2 суходіл серед вод, трава й дерева	Б день другий
3 людина	В день третій
4 небо	Г день четвертий
5 світло	Ґ день п'ятий
6 зірки й два світила	Д день шостий
	Е день сьомий

3. Установіть відповідність

<i>Легенда</i>	<i>Уривок</i>
1 створення світу	А Вода в річках замінилася на кров, а риби погинули
2 про перших людей Адама і Єву	Б Цього разу голуб повернувся, несучи в дзьобі щойно зірване оливкове листя
3 потоп на землі	В Зійдімо ж і змішаймо їхні мови, щоб вони не змогли зрозуміти одне одного
4 Вавилонська вежа	Г Не їжте від цього дерева й не торкайтеся його, бо помрете
5 про Мойсея	

4. Чому Біблію називають Книгою Книг?
5. Коли була написана Біблія? Назвіть імена кількох авторів Святого Письма. Хто ці люди?
6. З яких частин і творів яких жанрів складається Біблія?
7. Що символізує веселка в легенді про потоп на землі?
8. Чому Господа обурило спорудження людьми Вавилонської вежі в однойменній легенді?
9. Хто з українських і зарубіжних письменників і в яких творах використовував біблійні мотиви?
10. Яка з репродукцій картин на біблійну тематику найкраще передає, на вашу думку, фрагмент одного із сюжетів Святого Письма? Обґрунтуйте свою відповідь.

11. Проведіть невелике мовне дослідження однієї з легенд П'ятикнижжя Мойсея: скориставшись матеріалом поданої вище статті, укажіть найхарактерніші мовні особливості й випишіть по два-три приклади до кожної з них.

12. Напишіть невеликий роздум (п'ять–сім речень) на тему: «Чому саме Біблія є однією з найвідоміших у світі книг?»

Завдання додому

Скориставшись додатковою літературою або матеріалами мережі Інтернет, підготувати невелике письмове повідомлення (п'ять–сім речень) про Мойсея за таким планом:

1. Хто такий Мойсей?
2. Чим уславилася ця людина?
3. Хто з українських письменників і в яких творах використав образ Мойсея?

Новий Заповіт

Як уже мовилося, **Новий Заповіт** складається з чотирьох *Євангелій*. **Євангеліє** (від грец. Ευαγγέλιον — добра звістка) — це християнські твори-оповіді про життя, смерть і воскресіння Ісуса Христа; долю апостолів і перших християн. Євангелії написані Матвієм, Марком, Лукою та Іоанном, учнями Ісуса Христа. Їх називають апостолами, що в перекладі з грецької означає *посланець*. Особливо цікаві з літературного погляду притчі з Євангелія від святого Луки, адже саме їх найчастіше використовували у своїй творчості українські й зарубіжні митці. Спочатку пригадаймо, що таке притча як літературний жанр.

Притча — це повчальне алегоричне оповідання філософсько-етичного змісту (пригадайте притчові твори, які ви читали раніше: «Казка про яян» Е. Андіївської, повість «Планетник» Б. Харчука). Притча розкриває важливі етичні, естетичні й філософські настанови, має символічний підтекст. Сутність притчі зводиться до відповіді на запитання, що потрібно робити за певних обставин. Цей літературний жанр ґрунтується на побутовому сюжеті, який має символічне, узагальнювальне значення. Сюжет притчі має позачасовий, наднаціональний і вселюдський характер.

Притча про блудного сина — один із найвідоміших біблійних творів цього жанру. Вона написана дохідливо й лаконічно. При вдумливому прочитанні притчі привертають увагу чотири сюжети: боговідступництво як наслідок гріха; покаяння; невичерпна любов Бога Отця; розрахована й «розважлива» любов старшого брата. На прикладі цієї притчі Господь розкрив нам таємницю безкінечної любові Бога до свого творіння, усепрощаючої любові батьків до своїх дітей.

Не менш відома **Притча про сіяча**. Вона складається з оповідної частини й тлумачення, у якому розкривається символічне значення зерна і ґрунту, у який його сіють. Зерно — «Слово Боже», а ґрунт — це «людське серце», тобто свідомість людини, і саме від рівня свідомості залежить: чи потрапить зерно в кам'янистий ґрунт, чи в «добру землю». Під час читання притчі кожен замислюється, ким він є, до якої категорії належить. Отже, притча має дидактичний¹ характер.

На всіх етапах розвитку літератури й образотворчого мистецтва майстри слова й пензля постійно зверталися до сюжетів і мотивів Святого Письма, використовували його образи в літературі й образотворчому мистецтві. До таких творів належить поема «Мойсей» І. Франка, «Давидові псалми» Т. Шевченка, драма «Одержима» Лесі Українки, роман «Майстер і Маргарита» М. Булгакова, роман «Собор Паризької Богоматері» В. Гюго тощо. Тарас Шевченко, перебуваючи в засланні, написав живописну серію «Притча про блудного сина», відома також на цю тему картина Рембрандта.

О. Іванов. Явлення Христа народу. Фрагмент

¹ *Дидактичний* — повчальний, наставницький.

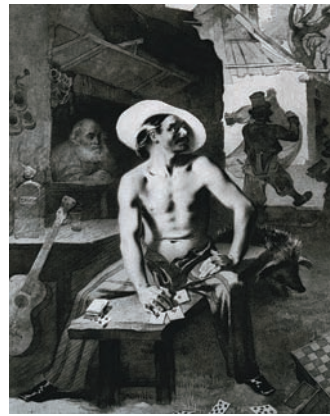
Мікеланджело.
Страшний суд

Рафаель.
Сикстинська Мадонна

Рембрандт.
Повернення блудного сина

Т. Шевченко.
Повернення блудного сина

До скарбниці світових шедеврів живопису належать «Сикстинська Мадонна» Рафаеля, «Вавилонська вежа» П. Брейгеля, «Страшний суд» Мікеланджело, «Таємна вечеря» Леонардо да Вінчі та ін.

Зауважте

Багато висловів Святого Письма стали крилатими, до них належать такі: *всесвітній потоп; Ноїв ковчег; вавилонське стовпотворіння; Содом і Гоморра; неопалима купина; манна небесна; козел відпущення; око за око, зуб за зуб; притча во язицех; посипати голову попелом; берегти, як зіницю ока; повертатися*

на круги своя; час збирати каміння; Хома невіруючий; не знає ліва рука, що робить правиця; не кидайте бісеру перед свинями; не суди — і тебе не осудять; хто має вуха, нехай слухає; вилікуй себе сам; легше верблюдові пройти крізь голчане вушко, ніж багатому ввійти в Царство Небесне; поцілунок Іуди; хто взяв меч, від меча й загине; не од світу цього; умивати руки; нести свій хрест; таємне стане явним; немає пророка у вітчизні своїй; блудний син; камінь спотикання; хто не працює, той не їсть; альфа й омега; Страшний суд.

1. До Нового Заповіту належать усі названі твори, **KPIM**
  - A** Євангелія від Матвія
  - B** Апокаліпсиса
  - B** П'ятикнижжя Мойсея
  - Г** послань апостолів

2. У Євангеліях від Матвія, Марка, Луки та Іоанна йдеться про всі названі події, **KPIM** такої
  - A** життя й смерть Ісуса Христа
  - B** воскресіння Христа
  - B** доля апостолів і перших християн
  - Г** виведення Мойсеєм євреїв з Єгипту

3. Притча — це
  - A** невеликий, здебільшого віршований повчально-гумористичний твір алегоричного змісту
  - B** невеликий, здебільшого віршований сатиричний твір алегоричного змісту
  - B** переважно прозовий алегоричний твір із чітко висловленою мораллю
  - Г** інакомовлення, у якому через конкретний художній образ розкривається абстрактне судження, явлення, поняття

4. За яким принципом Біблію розділено на Старий і Новий Заповіт?
5. Що таке *Євангеліє*? Кого з авторів цього жанру ви знаєте?
6. Чим притча подібна до байки?
7. Прокоментуйте такі слова з Притчі про блудного сина: «...*брат твій був мертвий — і ожив, був пропав — і знайшовся!*»
8. Як характеризують старшого сина його слова, звернені до батька?
9. Розкрийте символічне значення зерна й ґрунту з Притчі про сіяча.
10. Кого уособлює сіяч? Обґрунтуйте свою думку.

11. Поміркуйте, чому назви культових книг пишуться з великої літери, але без лапок.
12. Розгляньте твори живопису на біблійну тематику. Який із них вас найбільше вразив і чим саме?

Завдання додому

1. З'ясувати значення крилатих висловів біблійного походження, що подані в рубриці *Зуважте*.
2. Вивчити напам'ять 10 заповідей Господа.

Доречі...

Одним із перших перекладів книг Святого Письма староукраїнською мовою є Пересопницьке Євангеліє — визначна пам'ятка XVI ст. Ця книга багато орнаментована різнокольоровими високохудожніми мініатюрами із золотом, заставками, ініціалами з українськими мотивами. Вага Пересопницького Євангелія — 9 кг 300 г, воно складається з 482 аркушів. В Україні стало традицією під час присяги Президента на вірність народові України поряд із Конституцією України й Актом проголошення незалежності України класти Пересопницьке Євангеліє як найдорожчу духовну святиню.

ОРИГІНАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА КНЯЖОЇ РУСИ-УКРАЇНИ. ЛІТОПИСИ ЯК ІСТОРИКО-ХУДОЖНІ ТВОРИ

«Повість минулих літ»

Література Русі-України, пройшовши період використання й перекладу релігійних книг, збагачувалася й оригінальними творами, стаючи на самостійний шлях розвитку. Найдавнішими пам'ятками оригінальної світської літератури Київської Русі є літописи. **Літопис** — це хронологічний опис важливих історичних подій у часи Київської Русі й козацтва. Автор був очевидцем подій або міг дізнатися про них із письмових джерел, почути від когось. Розповідь у літописі, як правило, починалася словами: «В літо...» — саме від цих слів жанр і дістав свою назву.

«Повість минулих літ» — це перший літопис, який дійшов до нас, його ще називають «Початковим літописом». До речі, саме він

проливає світло на історію нашого народу від найдавніших часів і до днів життя Нестора Літописця — автора цього твору.

Хто такий Нестор Літописець? Нестор походив, мабуть, з багатой родини, адже він був дуже освіченою людиною (добрю освіту в той час могли здобути лише заможні люди). У сімнадцятирічному віці його прийняли до Києво-Печерського монастиря — найбільшого культурно-освітнього й політичного центру Київської Русі. Цей монастир (сьогодні — лавра¹) відомий як центр перекладів і переписування книг, саме тут писали житія святих, тож, імовірно, що Нестор став ченцем, аби займатися улюбленою справою. Дослідники знайшли в монастирській бібліотеці опис зовнішності Нестора: «Подобою сивий, борода не роздвоювалася, на плечах кlobук², у правій руці перо, а в лівій — чотки...» Установлено, що літопис має кількох авторів, але відомо, що саме Нестор упорядкував його, ведучи розповідь до 1113 р., і художньо довершив.

Нам, читачам ХХІ ст., цікаво дізнатися, *про що йдеться в одному з найдавніших оригінальних творів нашого народу*. Як уже зазначалося, розповідь у творі ведеться з найдавніших часів, від Ноя. Автор вважає, що саме від його нащадків, Сима, Хама та Яфета, утворилися народи. «Слов'янське плем'я єдине, і мова в нього одна, — пише літописець, — а назва “Русь” походить від варягів». Отже, якщо наші предки за походженням від Яфета, то це означає, що вони нащадки нашої цивілізації. Далі мовиться про історію розселення слов'ян, зокрема східних, про їхні звичаї, мову. Літопис розповідає нам про початок створення української держави, про перших наших князів.

Цікавою є легенда про заснування Києва: апостол Андрій Первозваний під час подорожі по Дніпру пророкував, що на прибережних пагорбах постане місто: «Бачите ви гори сі? Так от, на сих горах возсіяє благодать Божа, і буде город великий, і церков багато воздвигне Бог».

*Л. Тарасевич.
Нестор Літописець. Гравюра*

¹ *Лавра* — великий православний чоловічий монастир.

² *Кlobук* — високий головний убір циліндричної форми із покривалом, що його носять православні ченці.

Пам'ятник княгині Ользі
в м. Києві

Докладно автор розповідає про походи київських князів, про Олега та його похід на столицю Візантії Царгород (сучасний Стамбул), на воротах якого він повісив свій щит на знак перемоги.

Одним із найвідоміших фрагментів «Повісті минулих літ», який пізніше взято за основу сюжетів багатьох літературних творів, є розповідь про войовничого Святослава, який не знав страху й ніколи не відступав перед ворогом. Його вислів «Іду на ви!» став афоризмом, ці слова князь промовляв, коли мав намір боротися з ворогом. Відомими також стали

слова Святослава, які він виголосив перед нерівним боєм зі стотисячним грецьким військом: *«Не осоромимо землі Руської, ляжемо тут кістьми: мертві бо сорому не мають, а якщо побіжимо, то сором матимемо; станемо ж кріпко, я перед вами піду; якщо моя голова ляже, то дбайте самі про себе»*.

З-поміж найвідоміших сюжетів літопису радимо прочитати такі: про загибель Ігоря, про помсту княгині Ольги древлянам, про вбивство Бориса й Гліба їхнім братом Святополком.

Захоплення героїчним минулим Київської Русі й глибокий сум з приводу княжих міжусобиць і лиха, заподіяного ординцями, — провідні мотиви літопису.

Оригінал «Повісті минулих літ» не зберігся, текст літопису дійшов до нас у двох списках¹ — Лаврентіївському² та Іпатіївському³.

«Повість минулих літ» — це не лише своєрідний підручник історії, а й скарбниця поетичних і епічних сказань, байок, оповідань. Оповідь у літописі ведеться то спокійним, то драматичним тоном, який іноді переривається надзвичайно емоційними сплесками. У мові літопису чимало порівнянь (*стріли летять, як дощ; князь Святослав ходив легко, як барс*), стійких сполук слів (*втирати*

¹ *Список* — рукописна копія чого-небудь.

² *Лаврентіївський* — ця назва походить від імені ченця Лаврентія, який у 1337 р. переписав «Повість минулих літ» за дорученням суздальсько-нижегородського князя.

³ *Іпатіївський (Іпатський)* — ця назва походить від Іпатського монастиря, що біля міста Костроми (нині — Російська Федерація), де було знайдено список «Повісті минулих літ».

сльози, зломити спис), народних приказок (смерть спільна всім, мертві сорому не мають). Мова твору — жива, образна, поетична, хоча й неоднорідна: у текстах наявні й старослов'янізми, і народно-розмовні елементи.

За зразками «Повісті минулих літ» склалися *Київський* (про події XII ст.) і *Галицько-Волинський літописи* (про події XIII ст.). У сукупності три літописи називають «*Літописом руським*» — великою книгою про події часів Київської Русі у світовому контексті до XIII ст.

«ЛІТОПИС РУСЬКИЙ»		
«Повість минулих літ» від початку світу до 1113 р.	Київський літопис 1118–1200 рр.	Галицько-Волинський літопис 1201–1292 рр.

Зуважте

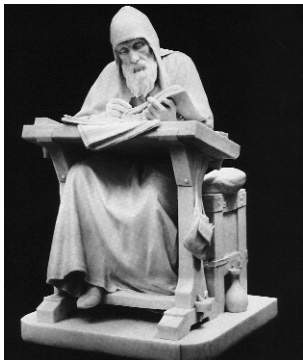
Ім'я Нестора Літописця в наукових розвідках має кілька варіантів написання, найпоширенішими є два: Нестор Літописець (тут другий компонент сприймається як частина імені — пор.: Ярослав Мудрий) і Нестор-літописець (тут друга частина виконує роль прикладки, яка вказує на рід діяльності).

Виникнення Києво-Печерського монастиря

Виникнення Києво-Печерського монастиря було обумовлене політичними, економічними й культурними наслідками хрещення Київської Русі в 988–989 рр.

«Повість минулих літ» розповідає, що подвижник Антоній, повернувшись до Києва із Святого Афону, довго ходив по монастирях рідної землі, проте не знайшов для своєї душі гідного місця, тому й вирішив усамітнитися в давній печері, що недалеко від княжого села Берестове. Нестор Літописець писав: «Прийшов він на пагорб і возлюбив місце це і став жити тут, молитися Богу». Чутка про аскетичний¹ спосіб життя ченця в печері швидко поширилася

¹ *Аскетизм* — надзвичайна стриманість, відмовлення від життєвих благ.

М. Антокольський.
Нестор Літописець.
Скульптура

київськими землями. До нього почали приєднуватися однодумці, яких Антоній постригав у ченці. Він став їхнім духовним отцем. Коли кількість братії досягла дванадцяти осіб, Антоній поставив ігуменом Варлама, а сам переселився на сусідній пагорб, викопавши в ньому нову печеру. Так виникли печери, які пізніше назвали Близькими й Дальніми.

Коли число братії досягло ста осіб, князь Ізяслав на прохання Антонія подарував ченцям гору над печерами. Згодом тут було збудовано першу дерев'яну церкву. Із цього часу ченці активно розбудовують наземну частину монастиря й майже

всі переселяються в келії, а печери перетворюються на місце поховання. Життя засновників Києво-Печерського монастиря сприймалося як моральний подвиг, адже вони відвернулися від мирських спокус. Цим монахи здобули прихильність і від влади: князі й бояри підтримували їх, дарували їм землю з підданими селянами, угіддя, срібло й золото.

У монастирі розвивається образотворче мистецтво, зокрема іконопис, медицина. Відомо, що саме тут було збудовано першу лікарню в Київській Русі. Печерський монастир став також центром підготовки православного духівництва.

Доречі...

Нестор Літописець канонізований¹ православною церквою, його тіло знаходиться в Києво-Печерській лаврі.

Нині мощі літописця відкриті для відвідувачів. У підземних лабіринтах цього монастиря покоїться 123 нетлінних тіла святих, яким майже тисяча років. Їх порівнюють із муміями єгипетських пірамід, тому й не дивно, що київський монастир став місцем паломництва людей з усього світу.

1. Установіть хронологічну послідовність подій у «Повісті минулих літ»

- А** помста княгині Ольги древлянам
- Б** розселення східних слов'ян
- В** похід Олега на столицю Візантії
- Г** пророкування Андрія Первозваного про заснування Києва

¹ Канонізований — занесений до числа святих.

2. У «Повісті минулих літ» наявні всі названі оповіді (легенди),
КРІМ

А убивства Бориса й Гліба їхнім братом Святополком
Б діяльності князя Данила Галицького
В походження слов'ян від Ноевого сина Яфета
Г княжих міжусобиць

3. «*Іду на ви!*» — цей вислів належить князеві
А Святославу
Б Олегу
В Ігорю
Г Святополку

4. Прокоментуйте рядки з вірша В. Голобородька «Наша мова»:
кожне слово
нашої мови
записане у Літописі
тож хай знають вороги
якими словами
на самоті мовчимо

5. Назвіть провідні мотиви «Повісті минулих літ».
6. Що в розповіді про виникнення Києво-Печерського монастиря вас найбільше вразило?
7. Яку роль відігравав Києво-Печерський монастир у княжу добу?
8. Доведіть, що літопис Нестора є як історичною, так і художньою пам'яткою.
9. Прокоментуйте слова Святослава: «*Не осоромимо землі Руської, ляжемо тут кістьми: мертві-бо сорому не мають, а якщо побіжимо, то сором матимемо; станемо ж кріпко, я перед вами піду; якщо моя голова ляже, то дбайте самі про себе*».
10. Яку роль в історії України відіграла «Повість минулих літ»?

11. Розгляньте гравюру Л. Тарасевича «Нестор Літописець» й однойменну скульптуру М. Антокольського. Який твір мистецтва, на вашу думку, глибше передає колорит епохи й характер ченця? Аргументуйте свою відповідь.
12. Який варіант написання імені автора «Повісті минулих літ» ви вважаєте логічнішим і чому саме?

Завдання додому

1. У спеціальній літературі або мережі Інтернет знайти відомості про Києво-Печерську лавру як духовний, культурний і освітній центр Київської Русі й підготувати усне повідомлення.
2. Письмово охарактеризувати мовні особливості «Повісті минулих літ» (п'ять–сім ознак).

Києво-Печерський патерик¹

Ще однією визначною оригінальною пам'яткою давньоукраїнської писемності є **Києво-Печерський патерик**. Ця книга належить до житійних, тобто до творів про життя осіб, яких церква оголосила святими.

До патерика ввійшли твори, присвячені історії Києво-Печерського монастиря, його ченцям, подвижникам і святим. Автори цієї пам'ятки намагалися показати читачеві всю велич духовних устремлінь своїх персонажів, їхню смиренність і жертвовність, боротьбу з підступними темними силами.

*Л. Тарасевич. Єремія
Прозорливий. Гравюра*

Коли був написаний Києво-Печерський патерик і про що він?

Написання основного тексту пам'ятки вчені датують другою половиною XI — першою половиною XIII ст. Воно тісно пов'язане із становленням давньоукраїнського літописання, вітчизняними оповіданнями про життя ченців, яких церква оголосила святими, а також із сюжетними мотивами з іноземних патериків. За основу твору взято листування між ченцем Києво-Печерського монастиря Полікарпом і володимиро-суздальським єпископом Симоном. Полікарп скаржить своєму другу Симону, що в монастирі принижують

і зневажають його талант. У відповідь Симон наводить кілька оповідей із життя печерських ченців, які стали святими завдяки аскетизму, смиренності й постійній праці, чим і вражає Полікарпа, який згодом доповнює листування низкою інших оповідей.

Одним із найцікавіших у Києво-Печерському патерику є оповідання **«Про Прохора-чорноризця, котрий молитвою з лободи робив хліб, а з попелу сіль»**. У ньому автор повідав нам історію чоловіка, який прийшов із Смоленська до Києва й постригся в ченці, ігумен монастиря назвав його Прохором. Той віддав себе служінню Богові, вів аскетичний спосіб життя, відмовившись навіть від хліба. Харчувався лише лободою, яку збирав і заготовляв на цілий рік. «Бачачи ж терплячість і велику повстримність, Бог перетворив йому гіркоту на солодкість». Коли настав великий голод, Прохір наділяв хлібинами з лободи неімущих. Потім у складний час для Києва

¹ *Патерік* — збірка, що містить житія святих отців (звичайно, монахів якого-небудь монастиря).

Прохір почав роздавати попіл нужденним, у руках яких після молитви він перетворювався на чисту сіль. Це викликало заздрість у торговців сіллю, які хотіли в цей важкий для держави час нажити багатство. Тож вони поскаржилися Святополкові. Князь намагався догодити торговцям, аби припинити їхні ремствування і розбагатіти самому. Він наказав відібрати сіль у Прохора, але коли йому привезли її, то сіль перетворилася на попіл. Уражений, князь засоромився скоєного й покавсяся.

Художні особливості оповідання «Про Прохора-чорноризця...» типові також для релігійних творів княжої доби:

- широке використання релігійної лексики («Бог, Отець, Господь, ігумен, євангельський, проскурка»);
- повторення службових слів («І заготовляв він собі її на рік... І так усе життя своє вдовольнявся... І прозвали його Лободником...»);
- широке використання тропів, особливо порівнянь, символів, епітетів (солодкий, наче мед; гіркий, мов полин; хліб, сіль; преславні чудеса, небесні птахи);
- інверсії («На неораній землі хліб несіяний був йому»);
- урочистий тон мовлення.

«Житіє Феодосія Печерського» й «Житіє Антонія Печерського» розкривають біографічні факти засновників Києво-Печерського монастиря, а також цінні відомості про побут, вірування й політичну ситуацію в Київській Русі.

Києво-Печерський патерик відіграв велику роль у розвитку українського мистецтва. Упродовж століть він зазнавав доповнень і переробок. На основі сюжетів цієї книги сформувалася багата іконописна традиція, а цикли видань Патерика стали етапними віхами в розвитку української графіки. В «Історії української літератури» М. Грушевський зауважив: «Не “Слово о полку Ігоревім”, не “Закон і благодать”, не літопис, а Патерик став тим вічно відновлюваним,

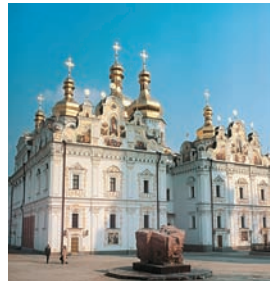

Малюнки учнів Києво-Лаврської іконописної майстерні

поширюваним, а з початком нашого друкарства — неустанно передруковуваним твором старого нашого письменства, “золотою книгою” українського письменного люду».

Ду рече...

Києво-Печерський патерик містить легенди й оповідання про будівництво нашої святині — Успенського собору Києво-Печерської лаври. Цей храм по-варварськи був зруйнований у роки Другої світової війни, як і багато інших українських святинь у період тоталітарного режиму. Саме такі пам'ятки, як Патерик, несуть у вічність нашу історію й духовність.

Успенський собор у XVII ст., під час Другої світової війни і теперішній вигляд

1. Києво-Печерський патерик належить до літератури
А світської
Б житійної
В літописної
Г юридичної
2. Формування основного тексту Києво-Печерського патерика пов'язане з усіма названими впливами, **КРИМ**
А становлення давньоукраїнського літописання
Б оригінальних житій
В сюжетних мотивів іноземних патериків
Г усної народнопоетичної традиції
3. Слова «*Я на своїх плечах внесу тебе в печеру*» належать
А блаженному Прохору
Б князеві Святополку
В ігуменові Іоанну
Г Антонію Печерському

4. Що таке *житіє* як літературний жанр? Які ви знаєте житія?
5. Коли було сформовано основну частину Києво-Печерського патерика?

6. Перекажіть зміст оповідання «Про Прохора-чорноризця...».
7. У чому виявляються притчові ознаки оповідання? Аргументуйте свою відповідь.
8. Чого навчає сучасного читача оповідання «Про Прохора-чорноризця...»?
9. У формуванні й становленні яких видів мистецтва важливу роль відіграв Києво-Печерський патерик?
10. Яку роль в історії, культурі й духовності нашого народу відіграє Патерик?

11. Знайдіть і випишіть з оповідання «Про Прохора-чорноризця...» по два-три приклади художніх засобів (символи, порівняння, епітети, метафори).
12. Уважно розгляньте малюнки учнів Києво-Лаврської іконописної майстерні й прокоментуйте їх.

Завдання додому

У спеціальній літературі або в мережі Інтернет знайти життє одного із засновників Києво-Печерського монастиря (Антонія або Феодосія), прочитати цікавий епізод з його біографії і підготувати невелике повідомлення про ченця.

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА РЕНЕСАНСУ І БАРОКО

У XIV–XV ст. українські землі були спустошені турецькими й татарськими ордами, унаслідок чого ослаблена країна була поділена сусідами: Галичину захопили поляки, Закарпаття — угорці. Для захисту своїх земель наш народ створив збройні сили — козацтво, яке прославилось на всю Європу, адже захистило від турків і татар слов'янські землі.

У середині XVII ст. український народ постав проти феодального гніту. На чолі з Богданом Хмельницьким українське військо розгромило польських магнатів. Проте приєднанням до Росії (Переяславська рада 1654 р.) Україна приречла себе на століття кріпацтва, русифікації й повної втрати державності.

Незважаючи на складні умови, українці й далі творили свою культуру, науку й освіту.

Братства. Наприкінці XVI ст. в Україні виникають численні громадсько-політичні й освітні організації, відомі як братства. Братські товариства засновувалися, як правило, при православних церквах. Отже, до певної міри вони були й релігійними організаціями,

хоча їхня діяльність уважалася здебільшого світською. До братств належали переважно купці, ремісники й простолюди. Ці організації мали свій суд, скарбницю, вони засновували школи й друкарні, а деякі опікувалися хворими й нужденними, будували лікарні й притулки для бідних. Важливі питання братчики обговорювали на загальних зборах, де обирали чотирьох старших братів, які керували братством до наступних виборів. В Україні найстарішим є *Львівське Успенське братство*, яке в 1585 р. організувало школу, де навчалися й викладали відомі діячі культури (Памво Беринда, Йов Борецький, Кирило Транквіліон-Ставровецький). Важливу роль у громадському житті відігравали братства, що виникли в Дрогобичі, Києві, Луцьку, Перемишлі. До *Київського братства* вступив гетьман Петро Сагайдачний разом із Військом Запорозьким.

Освіта. Заснуванням шкіл в Україні уславився князь Костянтин Острозький, який створив кілька шкіл на Волині, з-поміж яких найвідоміша — Острозька академія. У ній викладали філософію, богослов'я, математику, астрономію, церковнослов'янську, грецьку, латинську й польську мови; лекції читали як українські вчені, так і іноземні (здебільшого поляки й греки). Найголовнішою пам'яткою Острозької академії є видання повної слов'янської Біблії 1581 р., текст якої з невеликими змінами, унесеними в XVIII ст., і досі використовується в православних церквах. Найбільше над виданням Біблії працював ректор академії Герасим Смотрицький, видатний філолог і богослов.

Серед усіх братських шкіл найбільше значення мала Київська, заснована в 1632 р. в статусі колегії. Нею опікувався митрополит Петро Могила, після смерті якого заклад було перейменовано на його честь. У Києво-Могилянському колегіумі (з початку XVIII ст. — академія) викладання велося латиною, загальноприйнятою мовою в тогочасній

Петро Могила

Європі. Отже, студенти цього закладу мали безпосередній доступ до досягнень європейської науки й мистецтва. Саме Києво-Могилянська академія, перша вища школа східних слов'ян, дала світові філософа й письменника Григорія Сковороду, ученого Михайла Ломоносова, композиторів Максима Березовського й Дмитра Бортнянського, архітектора Івана Григорівича-Барського, державних і військових діячів Семена Палія та Івана Мазепу.

У XVII ст. подібні заклади виникають у Переяславі, Чернігові, Харкові, 1661 р. у Львові відкривається університет. Про висо-

кий рівень освіти в Україні залишив спогад сирійський мандрівник Павло Алепський, приємно здивований чудовою рисою українців: «Усі вони, за винятком небагатих, навіть більшість їхніх жінок і дочок, уміють читати... У землі козаків усі діти вміють читати, навіть сироти».

Книгодрукування. У XV ст. в Україні розквітає книгодрукування. Засновником українського друкарства став *Святополк Фіоль*, який у 1491 р. видав дві книжки слов'янською мовою для потреб українців (ці книжки — *Октоїх* і *Часослов* — були опубліковані в Кракові). Працю Фіоля продовжив *Франциск Скорина*, який на початку XVI ст. в Празі видрукував двадцять три книжки в перекладі на тодішню українсько-білоруську мову (у той час Україна й Білорусь були пов'язані державною належністю до Великого князівства Литовського, тісними культурними відносинами й спільністю книжної мови). У другій половині XVI ст. друкарні виникають по всіх українських землях — у Львові, Острозі, Перемишлі, Луцьку, Житомирі, Чернігові, Почаєві та інших містах. Найбільшою українською книговидавничою установою в той час була друкарня Києво-Печерської лаври, яка за перші п'ятнадцять років свого існування надрукувала сорок книжок, з-поміж яких значну частину становили монументальні видання на п'ятсот–тисячу п'ятсот сторінок. Розвиткові нашого книговидавництва сприяв славетний *Іван Федоров*, який у 1574 р. надрукував у Львові «Буквар» і «Апостол», а ще через сім років в Острозі — Біблію.

Ренесанс і бароко. У XIV–XV ст. у Європі починається **Ренесанс** (від латин. *renascor* — відроджуюсь) — епоха Відродження західноєвропейського мистецтва й літератури, що прийшла на зміну епосі Середньовіччя. Основною рисою Ренесансу є повернення в мистецтві до античних зразків, проникнення

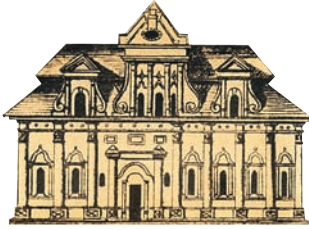
Києво-Могилянська академія

Видавничий герб Івана Федорова

Біблія, надрукована І. Федоровим

Друкарня
Києво-Печерської лаври

науки в закони світобудови. У цей час у літературі панує латинська мова, повертається античний ідеал краси, особлива увага звертається на цінність людської особистості, звільнення її від середньовічних догм. Ренесанс спочатку виник в Італії, значно пізніше поширився в інших європейських країнах. До України Ренесанс дійшов із запізненням. У нашій культурі він не охопив усіх видів мистецтва, а існував у XVI ст. як окрема естетична течія, яка в першій половині XVII ст. злилася з українським бароко. Найскладніша проблема для кожного періоду — вироблення власного літературного стилю — так і не була розв’язана. Найвідомішим представником українського літературного ренесансу є *Павло Русин*, який писав латиною (відома його поетична збірка «Пісні Павла Русина з Кросна», яка побачила світ 1509 р. у Відні).

Зауважте

Назву доби Ренесанс пишуть з великої літери, а назву стилю — з малої (пор.: *доба Ренесансу, епоха Відродження; твір, написаний у стилі ренесансу, ренесансна архітектура*).

Бароко (від *італ.* *barocco* — вибагливий, химерний) — це стиль у європейському мистецтві (XVI ст.), що прийшов на зміну ренесансу. Бароко притаманні урочистість, пишність, складність, динамічність композиції, мінливість. Літературі бароко властиве поєднання релігійних і світських мотивів, образів, тяжіння до різноманітних контрастів, метафоричності й алегоричності, прагнення вразити читача. Цей стиль особливо проявився в літературі й архітектурі нашої країни (наприкінці XVII–XVIII ст.) і набув назви *українське бароко* (а ще *козацьке бароко* — у красному письменстві). Найяскравішими представниками літературного бароко є Іван Величковський і Лазар Баранович — у поезії, Самійло Величко — у літописанні, Феофан Прокопович — у драматургії. Помітні елементи бароко в полемічній творчості Івана Вишенського, про якого йтиметься згодом.

Потрібно згадати й про архітектуру бароко, адже вона представлена сьогодні багатьма зразками в Києві, Львові, Харкові, Новгороді-Сіверському, Глухові, Лубнах та інших містах і так само цікава, як і література цього стилю. Архітектурі бароко притаманні вираз-

ність, яскравість, контрастність, велика увага тут приділяється декоративним прикрасам, формам заломів стін і вікон. Передусім у барокові шати вдягалися великі міські храми. Велике значення надавалося й інтер'єру барокового храму, який ніби пристосовувався до людини, догоджав її духовним помислам. Яскравими зразками барокової архітектури в Україні є брама Заборовського (колишній головний вхід до будинку київського митрополита на території Софійського собору в Києві; архітектор Й.-Т. Шедель); будівлі Києво-Печерської лаври (архітектор С. Ковнір); собор Святого Юра у Львові (архітектор Б. Меретин); Андріївська церква й Маріїнський палац у Києві (архітектор В. Растреллі). Усі названі архітектурні об'єкти є шедеврами світового значення, а більшість із них перебуває під охороною ЮНЕСКО.

Андріївська церква

Хронологія	Риси літературного стилю	Представники
Ренесанс		
XIV – початок XVII ст. 	<ul style="list-style-type: none"> • повернення до зразків античного мистецтва (ідеалом стає краса форми); • увага до особистості, її внутрішнього світу, до життя простих людей; • поширення гуманістичних, волелюбних ідей; • заперечення середньовічних традицій 	Павло Русин, Себастьян Кльонович, Петро Скарга
Бароко		
кінець XVII–XVIII ст. 	<ul style="list-style-type: none"> • повернення уваги до Бога як до вершини досконалості; • поєднання краси духовної й фізичної, зовнішньої та внутрішньої; • бачення світу через контрасти й суперечності; • перенасичення художніми засобами (метафори, гіперболи, порівняння, антитези, алегорії тощо); • урочистість, мальовничість, пишна декоративність, динамічність композиції 	Іван Величковський, Григорій Грабянка, Григорій Сковорода, Феофан Прокопович; елементи бароко у творах Івана Вишенського

Іван Вишенський

Помітною постаттю в літературі наприкінці XVI — на початку XVII ст. є **Іван Вишенський** (близько 1550–1621), про якого ви дізналися з однойменної поеми Івана Франка. Про життя цього письменника знаємо дуже мало. Він народився під Дрогобичем, недалеко від Львова. Точні дати народження й смерті невідомі, про те, ким були його батьки, як минало дитинство і де він здобув освіту, відомостей немає.

У зрілому віці Іван Вишенський жив у містах Волині, Галичини й Поділля. Десь у тридцять п'ять років він переїхав на святу гору Афон, що в Греції, і вів аскетичний спосіб життя. Звідси Іван Вишенський надсилав в Україну послання, у яких виступав проти покатоличення й ополячення України, переконливо заявляючи, що український народ ніколи не скориться кривавим гнобителям. На Афоні письменник прожив понад сорок років: мешкав у кількох монастирях, потім осів у скиті — невеликому житлі ченців-самітників, розташованому віддалік від основних монастирських будівель. Заховавшись від усього світу, він дав обітницю мовчання, проте не дотримався її: відчувши тугу за рідною землею й зваживши на заклики українських братств, Іван Вишенський у 1604 р. прибував в Україну. Проживши два роки у Львові та інших містах, він повертається на Афон. Тут він наказав замурувати себе в кам'яній печері. У молитвах і роздумах приблизно в сімдесятирічному віці Іван Вишенський помер.

До нас дійшло шістнадцять творів письменника, здебільшого це послання. Що це за жанр? **Послання** — це віршований або прозовий твір, написаний у формі листа чи звертання до однієї чи кількох осіб. **«Послання до єпископів»** — це єдиний твір, який був надрукований за життя автора, він вважається кращим зразком *української полемічної літератури*. Полемічні твори були спрямовані проти Брестської унії 1596 р. і вищого православного духівництва, яке зрадило віру.

Унія несла нашому народові посилення соціально-політичного гніту з боку Польщі. На захист національно-релігійної належності стали українські письменники тієї доби: Герасим Смотрицький і його син Мелетій, Іван Вишенський, Захарія Копистенський, Петро Могила. Основою полеміки між католиками й православними були релігійні розходження, але її учасники порушували й важливі соціально-етичні питання.

У «Посланні до єпископів» І. Вишенський з гострою сатирою викриває моральну ницість єпископів, які зображені жадібними й жорстокими феодалами. Саме в цьому посланні особливо помітні

барокові елементи, зокрема в мові твору, це — нагромадження паралелізмів, сміливі антитези, неймовірне скупчення формальних прикрас. Специфічною рисою мови письменника є творення неологізмів (індивідуально-авторських слів): «*Ти ще єси... кровоїд, м'ясоїд, волоїд, скотоїд, звіроїд, свиноїд... , ще єси периноспал, подушкоспал, ще єси тілоугодник... перцелюбитель, шафранолоубитель...*»

Іван Вишенський уперше в українській літературі так сміливо виступив на захист простолюду.

Братства по Україні існували не лише в містах, а й у селах. У діяльності братств відзначалися не тільки чоловіки, а й жінки. Високоосвічена киянка Лисавета Гулевичівна заснувала Київське братство, згуртувавши навколо нього кращих письменників того часу, її діяльність високо цінував і підтримував гетьман Петро Сагайдачний. Благородство й гуманізм звучать у таких її словах: «Хіба наші люди вміють лише наймитувати, гнути спину та битися на шаблях і веслувати на чужих галерах? А хіба піїтика, філософія, риторика, граматика, геометрія не доступна українцям?»

1. Ознаками літератури доби Ренесансу є всі названі, **КРІМ**
  - А** уваги до особистості, її внутрішнього світу
  - Б** заперечення середньовічних традицій
  - В** повернення до зразків античного мистецтва
  - Г** урочистості, мальовничості, пишної декоративності
2. Ознаками барокової літератури є всі названі, **КРІМ**
  - А** зображення Бога як вершини досконалості
  - Б** акценту на цінностях людської особистості
  - В** бачення світу через контрасти й суперечності
  - Г** перенасичення художніми засобами
3. Острозька Біблія побачила світ завдяки зусиллям
  - А** Івана Федорова й Герасима Смотрицького
  - Б** Франциска Скорини й Петра Могили
  - В** Святополка Фіоля й Лазаря Барановича
  - Г** Івана Федорова й Івана Вишенського

4. Назвіть відомі вам братства, коротко розкажіть про їхню діяльність.
5. Які факти свідчать про високий розвиток освіти в Україні в XVI–XVII ст.?
6. Якою в мистецтві зображали людину з народу в епохи Середньовіччя, Ренесансу й бароко? Зіставте свої думки й прокоментуйте їх.

7. Назвіть перші друковані книги в Україні. Яку з них і де використовують і досі?
8. Яку літературу називають *полемічною*?
9. Що вам відомо про Афон з повісті О. Назарука «Роксоляна»?
10. Чи можна назвати життя й діяльність І. Вишенського подвигом? Аргументуйте свою відповідь.

11. Знайдіть і випишіть по два-три приклади художніх засобів із «Послання до єпископів» І. Вишенського:
метафори: ...
епітети: ...
порівняння: ...
гіперболи: ...
неологізми: ...
12. Уважно розгляньте фото пам'яток архітектури бароко й з'ясуйте їхні типові стильові ознаки.

Завдання додому

Підготувати невелике повідомлення (сім–десять речень) про діяльність однієї з історичних осіб (поет Л. Баранович, архітектор В. Растреллі, композитор М. Березовський, першодрукар С. Фіоль, учений Г. Смотрицький та ін.).

ІСТОРИЧНО-МЕМУАРНА ПРОЗА

Козацькі літописи

Літописання було характерне для літератури періоду Київської Русі. Цей вид творчості розвивався й пізніше, зокрема в добу Хмельниччини — героїчний час у житті українського народу. **Козацькі літописи** — це твори, у яких подано характеристики видатних діячів, описи важливих подій у хронологічній послідовності, тлумачення окремих періодів політичного життя. Вони належать до історично-мемуарної прози — творів, у яких оповідь ведеться у формі записок від імені автора про реальні події минулого, учасником або ж очевидцем яких він був. Мемуарним творам властива документальність, історична достовірність, хоча не виключається право автора на художній домисел. Найдокладніше козацька доба представлена в «Літописі Самовидця», «Літописі Грабянки» й «Літописі Величка». Цікаво, що автори цих пам'яток були козаками, усі вони випускники Києво-Могилянської академії.

Ім'я автора «Літопису Самовидця» невідоме¹, таку назву йому дав П. Куліш, до речі, відомості із цього твору він узяв за основу першого історичного роману в українській літературі «Чорна рада», який ви прочитаєте пізніше. Автор літопису, безумовно, брав участь у тогочасних історичних подіях (звідси й ім'я Самовидець). Хронологічно літопис охоплює короткий період історії України (з 1648 по 1702 р.), але відображає переломний руйнівний етап у долі України. У першій частині літопису — історичній — докладно розповідається про основні події Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького, у другій — літописній — переважає короткий огляд найважливіших подій до початку Північної війни. Автор оцінює героїв літопису по-різному: Петра Дорошенка й Івана Виговського — негативно, бо вони виступали проти Москви (Самовидець був прихильником російської «протекції»), а Якова Сомка, Івана Сірка й Івана Мазепу змальовано прихильно. Автор позитивно ставиться до державницької діяльності Богдана Хмельницького, наділяючи його такими характеристиками: «Козак розторопний у ділах козацьких воєнних і в письмі швидкий». Літопис написаний книжною українською мовою з полонізмами та церковнослов'янізмами. «Літопис Самовидця» став не лише основою для створених пізніше літописів С. Величка й Г. Грабянки, а й важливим джерелом для вивчення історії України.

«Літопис Самійла Величка» вражає не тільки обсягом (чотири томи), а й передусім художністю. Самійло Величко (1670 — після 1728) був писарем у військовій канцелярії, брав участь у військових походах. Дослідники вважають, що з чотирьох томів літопису лише перший був написаний Самійлом Величком, решту книг допомагали створювати його учні, бо їхній наставник утратив зір. Літопис охоплює події 1648–1700 рр.: у ньому йдеться про міжнародне становище та дипломатичні зв'язки України, докладно відтворено як основні, так і другорядні події вітчизняної історії, у центрі уваги —

Титульна сторінка
«Літопису Самійла
Величка»

¹ Авторство приписують Романові Ракушці-Романовському, генеральному військовому підскарбієві (1663–1668), згодом брацлавському священикові Миколаївської церкви в Стародубі.

Богдан Хмельницький

Національно-визвольна війна 1648–1654 рр. під проводом Б. Хмельницького. Цього гетьмана С. Величко порівнює з Мойсеєм, наголошуючи, що й після смерті продовжує жити образ «даного від Бога вождя». У літописі інтерпретовано біблійні сюжети про Вавилонську вежу, царя Соломона, Содом і Гоморру. Мова твору барокова, у ній багато алегорій (алегоричні образи Біди й Нужди, які прийшли в Україну з Польщі), епітетів, порівнянь, біблійних висловів («...впаде красна козацька Україна тогочасна, як отой стародавній Вавилон», «немовби друга обітована земля, що кипіла молоком і медом»). Свого часу літописом цікавився Т. Шевченко, коли працював у київ-

ській Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів, — без сумніву, знайомство з документами відображено й у творчості поета.

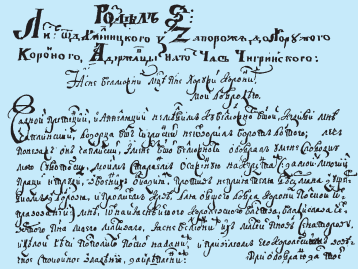
Як і попередні два історично-мемуарні твори, «Літопис Грабянки» розповідає про Національно-визвольну війну 1648–1654 рр. під проводом Б. Хмельницького, проте не всі факти оповіді історично достовірні, що зумовлено джерелами, якими користувався автор. **Григорій Грабянка** (рік народження невідомий — 1738) упродовж життя був і сотником, і полковим осавулом, і суддею, зрештою, і літописцем. У «Літописі Грабянки» відчутний вплив українського літературного бароко: епічність, динамічність оповіді, напруженість дії, використання «високого», патетичного стилю розповіді. Це свідчить про те, що цей твір передусім явище красного письменства.

Завершує традицію козацьких літописів «Історія русів» — пам'ятка української історичної прози й публіцистики кінця XVIII ст. Автор твору невідомий, але з перших сторінок стає зрозуміло, що він український патріот. Автор називає українців русами: він зазначає, що слов'яни походять від Яфета і з давніх-давен проживають між Каспієм і Віслою. У творі коротко викладено історію Київської Русі, описано нашестя Батия як страшне лихо, яке змусило русів шукати підтримки у Великого князівства Литовського, щоб боронитися від татар. В «Історії русів» критично оцінюється запровадження Брестської унії, яка призвела до розколу й ворожнечі українського народу. Автор твору дає високу оцінку діяльності Б. Хмельницького, наголошує на освіченості й розважливості І. Мазепи, щоправда, робить це обережно. У творі

засуджено політику Петра I, тиранію й покріпачення України, тут утверджується думка, що всі народи мають право на власну державність, що Київська Русь — державне утворення саме українського народу, а наша історія починається значно раніше, аніж у XIV ст. Твір належить до російськомовної української літератури (він написаний російською мовою з вкрапленнями українізмів).

Зауважте

У науковий обіг поняття козацькі літописи ввів Самійло Величко. «Літопис Величка» — це умовна назва твору «Сказаніє о війні козацькой з поляками...», а «Літопис Грабянки» відомий як «Дійствія презильной і от начала поляков крвавшой небивалой брані Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, з поляками...».

Факсиміле першої сторінки
«Літопису Самійла Величка»

Доречі...

Перша частина «Літопису Самійла Величка» написана рукою самого автора (уважно розгляньте манеру письма). Написання такого типу дослідники називають «київським», доводячи, що твір створений у Києво-Могилянській академії, де так писали всі, хто належав до вищої верстви: «Воно [письмо] чепурне, круглясте, чіткі, вирисовані літери стоять кожна окремо, рівною низкою, майже без нахилу, з короткими певними розчерками — усе це виказує руку, звиклу до писання, на вмільсть і на смак того, хто писав і зумів надати рукопису майже художній вигляд», — зазначає Валерій Шевчук.

- Назву твору «Літопис Самовидця» дав

А Тарас Шевченко	В Іван Франко
Б Пантелеймон Куліш	Г невідомий автор
- Головною описуваною подією козацьких літописів та «Історії русів» є

А хрещення Русі
Б ворожнеча в українському суспільстві внаслідок Брестської унії 1596 р.
В Національно-визвольна війна 1648–1654 рр. під проводом Б. Хмельницького
Г уведення кріпосного права на українських землях

3. Думка про те, що Київська Русь — державне утворення саме українського народу, а наша історія починається значно раніше, аніж у XIV ст., утверджується в
- А «Літописі Самовидця»
  - Б «Літописі Самійла Величка»
  - В «Літописі Грабянки»
  - Г «Історії русів»

4. Поміркуйте, чому «Українська літературна енциклопедія» та інші літературознавчі довідники подають огляд літописів С. Величка й Г. Грабянки в статтях про авторів, а «Літопис Самовидця» окремою статтею.
5. Які жанрові особливості мають історично-мемуарні твори?
6. Відомості якого літопису взято за основу сюжету першого історичного роману в українській літературі? Як називається цей роман і хто його автор?
7. У чому проявляється бароковість мови «Літопису Самійла Величка»? Наведіть приклади.
8. Що ви знаєте про письмо й оформлення творів козацької доби?
9. Чому «Історію русів», написану російською мовою, вважають вершинним твором української патріотичної прози?
10. На творчості яких українських письменників позначився вплив козацьких літописів?

11. Прочитавши уривки з думи й літопису, визначте їхні спільні стилістичні особливості. Про що вони свідчать?

То він до їх припливає,
Словами промовляє,
Гірко сльозами ридає —
Прощенія домагає.
Перед Господом милосердним
Гріхи свої сповідає.

Дума «Буря на Чорному морі»

*«...Старостове держали, у дворах грубу то єсть печі палити,
псів хан дожити, двори замітати і до інших незносних діл при-
ставляли...»*

«Літопис Самовидця»

12. Чи можна вважати козацькі літописи підручниками історії в художній оправі? Обґрунтуйте свою думку.

Завдання додому

Прокоментувати дану І. Франком характеристику «Літопису Самійла Величка»: «Конструкція більш літературна, ніж історична». Аргументуйте думку І. Франка прикладами з тексту літопису.

УКРАЇНСЬКА БАРОКОВА ПОЕЗІЯ

Давня українська поезія навіть сьогодні залишається маловідомою широкому загальному читачів. Літературознавець В. Яременко називає її сфінксом, що ховає чимало таємниць, які ми мусимо ще розгадати: «Творчі скарби минулого сховано за кількома забралами: призабутими книжними мовами, незвичним віршуванням, розпорошеністю й недоступністю першоджерел. Теперішньому читачеві вже нелегко збагнути, що то за “Три царі со дари”, які разом із творами Григорія Сковороди переписував юний Шевченко. Його ж інтерес до давніх різдвяних віршів і колядок, де йдеться про трьох царів, що прийшли з дарами вітати новонародженого Ісуса Христа, не був марний: наш найбільший геній пильно шукав у минулому рідного народу поетичної традиції, того ґрунту, на якому мало зрости могутнє дерево його духу».

Якою ж є наша давня поетична спадщина і хто її творці?

Великими культурними осередками в XVII–XVIII ст. були Київ, Чернігів, Харків і Полтава. Найпомітніший із них — саме чернігівський, де поширювали київські традиції Лазар Баранович та Іван Величковський. Семен Климовський і Григорій Сковорода збагачували поетичну школу Харкова, а Самійло Величко й пізніше Іван Величковський творили нашу літературу в Полтаві. Ім'я Самійла Величка вам уже відоме, про Григорія Сковороду, видатного українського філософа й поета, ми поведемо розмову на наступних уроках, а сьогодні ознайомимося із творчістю Івана Величковського й Семена Климовського.

Біографічних відомостей про цих двох поетів дуже мало. **Семен Климовський** (світське ім'я — Іван) народився наприкінці XVII ст., імовірно, на Харківщині, оскільки в літературі він відомий як «харківський козак-піснетворець», помер наприкінці XVIII ст. Аналіз творчої спадщини С. Климовського дає можливість стверджувати, що митець мав академічну освіту, та й відгуки його сучасників переконують нас у цьому: «Климовський за сім грецьких мудреців був славніший і шанованіший між побратимами його козаками, він промовляв високоштильними віршами, давав приятелям розсудливі поради». Семен Климовський прославився на весь світ піснюю «**Іхав козак за Дунай**», яку сучасні дослідники вважають зразком давньої любовної лірики. Композицію пісні становить розгорнутий діалог між козаком, який іде на війну, і коханою дівчиною. Сцена розлуки хоч і драматична, проте в інтонаціях звучить козацький запал і оптимізм. Мотив прощання козака з коханою типовий для народних козацьких пісень. Твір написаний семискладовим

силабичним віршем, тобто рівноскладовими рядками (більшість рядків мають по сім складів). Варіації на пісню «Їхав козак за Дунай» створювали не лише українські композитори й поети, а й російські (зокрема й О. Пушкін), західноєвропейські (Л. ван Бетховен, К. Вебер) та ін.

Доречі...

Літературознавець Григорій Нудьга у своїй книжці про С. Климовського розповів цікаву історію «вживлення» пісні «Їхав козак за Дунай» у німецький фольклор. У 1808 р. у Чорному лісі під Баден-Баденом місцева знать влаштувала «садове свято», у якому брали участь і гості з Росії. На святі був присутній композитор Х. Тідге, який, почувши пісню про розлуку козака й дівчини, здійснив вільну переробку твору, — і з того часу німці вважають цю версію української пісні власним фольклорним скарбом. А ще через вісім років за обробку пісні взявся Л. ван Бетховен!

Про Івана Величковського відомо трохи більше. Він народився близько 1650 р., імовірно, на Чернігівщині, навчався в Києво-Могилянській колегії. Спочатку митець працював у друкарні Л. Барановича в Чернігові, пізніше оселився в Полтаві й служив там священником. Іван Величковський прославився передусім двома рукописними книжечками: «Зегар з полузегарком» (1690) та «Млеко од овці пастору належне» (1691). Помер поет у 1701 р.

Сторінка з книжки
І. Величковського
«Зегар
з полузегарком»

Саме І. Величковського вважають найяскравішим представником української барокової поезії. Його творчості властиві як релігійні, так і світські мотиви, що розкриваються через філософську й морально-повчальну тематику. Прикметною бароковою рисою поезій І. Величковського є тяжіння до контрастів: читач — поет, життя — смерть, скупість — щедрість, гріх — праведність. Автор широко використовує сюжети й образи з міфології, церковних і світських писань, фольклору, його творам властива афористичність. Майстерно перекладені епіграми¹ англійського латиномовного поета Джона Оуена, у яких переважають світські мотиви, уводять читача

¹ Епігра́ма (грец. epigramma — напис) — короткий (часто на два–чотири рядки) сатиричний вірш глузливого змісту, спрямований проти якоїсь особи чи негативного суспільного явища.

до казкового світу книги, де людина може впізнати себе у віршах. У них трапляються й біблійні сюжети:

В судний день одповідати   мають усі люде,
Та для сього чи задосить   дня одного буде?

Одним із типових засобів досягнення комічного ефекту є використання паронімів:

За людей піп *моле*,   за попа люд *меле*.

* * *

Магнат, як *магніт*, кожен добре знає:
Сеї залізо, а той золото притягає.

Перекладами латиномовних європейських поетів митець прагнув ознайомити українського читача з тогочасним літературним процесом.

У своїй творчості І. Величковський ставив за мету задовольнити як релігійні, так і світські запити читачів. Розробляючи і суто християнську, і світську тематику, митець закликав до «віри в ділах», причому не тільки в християнських добродійностях, а й у громадських і культурних справах, захищав ідею рівності всіх людей.

На відміну від багатьох своїх сучасників, І. Величковський більшість творів писав староукраїнською мовою із вкрапленнями церковнослов'янської та розмовної. Проте найбільшою заслугою поета вважається розробка теорії курйозного віршування.

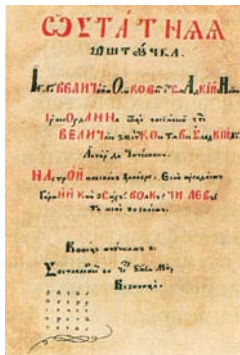

Обкладинка
книжки
І. Величковського

Теорія Літератури

Курйозний (фігурний) вірш

Курйозний вірш (фр. *curieux* — допитливий, цікавий) — це вишуканий поетичний твір, незвичайний за формою, для якого характерне поєднання зорових і слухових елементів, узгоджених зі змістом. Твір, у якому домінує зоровий ефект, називають **фігурним** (латин. *figura* — вид, образ), такий вірш може мати різну графічну форму: трикутник, хрест, зірка, дерево, сокира тощо. Фігурний вірш запровадив ще в античному світі Сіммій Родоський (збереглися його вірші у формі сокири, крил та яйця).

Сторінка
«штурк поетицкіх»
з книжки
І. Величковського
«Млеко од овці
пастору належне»

Як було вже зазначено, в українській літературі теоретиком курйозного віршування є Іван Величковський. У книжці «Млеко од овці пастору належне» він розглядає двадцять видів курйозної поезії й ілюструє їх своїми прикладами. Отже, ця книжка — своєрідний підручник із поетики. До найоригінальніших курйозних віршів належать: вірш-рак, який однаково читався з обох боків; акровірш, у якому зашифровано ім'я автора; вірш, уписаний у геометричну фігуру; вірш-лабіринт.

Уважно прочитайте уривок із фігурного вірша-рака І. Величковського:

Анна во дар бо ім'я мі обрадованна,
Анна дар і мні сін¹ міра данна,
Анна мі мати і та мі манна
Анна пита мя я мати панна...

Курйозне віршування І. Величковський називав «штуками поетицкіми». Саме цей вид поетичної творчості став джерелом для сучасної української візуальної (зорової) поезії, з якою ви ознайомитеся в кінці навчального року.

- Представниками українського поетичного бароко є
  - А** Іван Вишенський, Іван Величковський
  - Б** Григорій Грабянка, Самійло Величко
  - В** Іван Величковський, Лазар Баранович
  - Г** Самовидець, Іван Вишенський
- Основним композиційним елементом пісні С. Климовського «Іхав козак за Дунай» є
  - А** екскурс у майбутнє
  - Б** опис природи
  - В** авторський відступ
  - Г** діалог
- Термін І. Величковського «штукі поетицкіє» означає
  - А** курйозне віршування
  - Б** художні засоби
  - В** оздоблення барокових книжок
  - Г** силабічний вірш

¹ Сін — захисток.

4. Назвіть найяскравіші ознаки барокової поезії.
5. Чим пісня С. Климовського «Їхав козак за Дунай» близька до народних козацьких пісень?
6. Якою за настроєм і ритмом має бути, на вашу думку, музика на слова пісні «Їхав козак за Дунай»? Обґрунтуйте свою думку.
7. Що таке *курйозні (фігурні) вірші*? Назвіть їх різновиди.
8. Який вид діяльності І. Величковського сприяв ознайомленню українського читача з тогочасною європейською літературою?
9. Прокоментуйте назви книжок І. Величковського «Зегар з полугегарком» і «Млеко од овці пастору належне».
10. Який бароковий вірш вам найбільше запам'ятався і чим саме?

11. Ознайомившись із текстом пісні С. Климовського «Їхав козак за Дунай» і прослухавши її музичний запис у виконанні квартету «Явір», поміркуйте, чому ця пісня здобула світову славу.
12. Прочитавши вірші І. Величковського, визначте, які з них мають релігійну тематику, а які — світську. Проаналізуйте одну з поезій митця.

Завдання додому

Бароковим творам властива *орнаментальність*. Знайти у відповідній літературі чи в мережі Інтернет інформацію про це поняття й підготувати невелике повідомлення (сім–десять речень) про нього.

ДРАМАТУРГІЯ

Шкільна драма

Театральні видовища в Україні були відомі ще з часів Київської Русі. Діалоги, танці — елементи драматичного твору — сягають своєї давнини: вони наявні ще в обрядових піснях. Перші українські драми XVII ст. були віршованими діалогами й називалися **шкільними**, бо їх створювали й виконували в школах. Авторами драматичних творів, як правило, були викладачі поетики, а виконавцями — їхні учні. Вистави проводили не лише в школах, а й на майданах, особливо на ярмаркових, перед широкою аудиторією. За допомогою найпростішої драми (віршованих діалогів, виконання яких не потребувало сцени, декорацій і великої кількості учасників) учні розвивали свої ораторські здібності. По суті шкільна драма була навчальним предметом і сприяла розвиткові драматургії та театру.

Феофан
Прокопович

Гетьман Іван Мазепа

До найвідоміших шкільних драм XVII ст. належить перша історична п'єса в українській літературі «Володимир» **Феофана Прокоповича**, присвячена гетьманові І. Мазепі. Хоча цей твір і має загалом серйозний зміст, проте автор уводить до нього й комедійні сценки (тому Ф. Прокопович і визначив жанр драми як трагікомедія). В основі сюжету — запровадження християнства в Київській Русі князем Володимиром, дія відбувається в одному місті (у Києві) протягом тривалого часу. У ньому висвітлено події X ст., проте образи, конфлікт драми й думки автора спроектовано на час, коли Ф. Прокопович писав цей твір. Драма «Володимир» має алегоричний підтекст: в образі князя Володимира, розсудливого й мудрого державця, прославляється І. Мазепа з його культурницькою діяльністю, а в сатиричних образах жерців Жеривола, Курояда й Піяра, які захищають язичництво, висміюються прихильники старовини. Алегоричність цих образів є бароковою ознакою. Цікавим є той факт, що після офіційної анафеми¹ Івана Мазепи Ф. Прокопович переприсвятив драму Петрові І, висловивши цим підтримку його реформаторській політиці. У 1705 р. драму поставили студенти Києво-Могилянської академії.

М. Івасюк.
В'їзд Богдана
Хмельницького
в Київ

¹ Ана́фема — відлучення від церкви, прокляття.

Вершиною давньої української драми є п'єса невідомого автора «Милість Божа...», у якій розповідається про початок Національно-визвольної війни 1648–1654 рр. під проводом Б. Хмельницького. Гетьман прибуває на Запорозжя й звертається до козаків із промовою про важку долю України, щоб підняти народ на боротьбу з польською шляхтою, яка загарбала рідні землі. Козаки підтримали заклик і на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким здобувають триумфальні перемоги. Вражаючою є картина в'їзду гетьмана до Києва: Богдана Хмельницького вітають митрополит і народ, який зображений у творі як персоніфікований образ. Україна звертається до Бога, щоб він допомагав Хмельницькому, а потім дякує за перемогу.

Др. речі...

Феофан Прокопович — український і російський церковний діяч, учений, педагог, драматург, поет, перекладач, ректор Києво-Могилянської академії. В академії він викладав поетику, риторичку, філософію, фізику, арифметику й геометрію. Феофан Прокопович віршував латинською, польською, російською і книжною українською мовами.

Зауважте

Шкільна драма — жанр латиномовної релігійної драматургії, що виник на межі XV–XVI ст. в країнах Західної Європи. Походження шкільної драми пов'язане із статутом церковних і світських навчальних закладів, у яких сценічні вистави були обов'язковими для засвоєння латини. В Україні шкільна драма поширилася через Польщу в XVII–XVIII ст. (*Літературознавчий словник-довідник*).

Інтермедія

Із розвитком шкільної драми пов'язане виникнення інтермедії. **Інтермедія** (від латин. *inter* — між, *medius* — те, що міститься посередині) — невелика за обсягом комічна сценка або п'єса, яку виконували між актами основного драматичного дійства, що мала за мету дати відпочинок і розвагу глядачеві, стомленому серйозною дією, що розігрувалася в основній п'єсі. За змістом інтермедії, як правило, не були пов'язані із твором, у перервах якого їх розігрували. Їх писали близькою народною мовою, тому вони й набули неабиякої популярності. До того ж за основу українських інтермедій взято мотиви й сюжети усної народної творчості, популярні книжні анекдоти, які відображали життя та побут українського народу.

Наприклад, інтермедія «Кіт у мішку» має в основі приказку «Кота в мішку не купують». Саме з інтермедії бере початок український театр. Авторами й виконавцями інтермедій були здебільшого учні тодішніх шкіл, зокрема студенти Києво-Могилянської академії та мандрівні дяки. Мандрівними дяками називали бідних студентів Києво-Могилянської академії (або учнів духовних шкіл), які під час різдвяних і великодніх канікул мандрували селами й містами України, щоб заробити на прожиття. Вони створювали й вертепи і під час Різдвяних свят показували вистави з колядками.

Вертеп

Вертеп — це старовинний пересувний ляльковий театр, який ставив релігійні й світські п'єси. Вертепна драма виникла в XVII ст. Ось як описує цей театр український етнограф і фольклорист XVIII ст. М. Маркевич: «Наш вертеп є похідний будиночок із двома поверхами. Він зроблений з тоненьких дощок і картону. Верхній поверх має балюстраду, за балюстрадою відбувається містерія¹: це Вифлеєм. На верхньому поверсі трон царя Ірода; долівку обклеєно хутром для того, щоб не видно було щілин, якими рухаються ляльки. Кожну ляльку прикріплено до дроту. Вертепник уводить її у двері й водить у потрібному напрямку. Розмова від імені ляльок відбувається поміж дячками, співаками й бурсаками то пискливим голосом, то басом — відповідно до потреби. Уся друга частина вистави відбувається на нижньому поверсі».

Сокиринецький вертеп.
XVIII ст.

Отже, у верхній частині будиночка розігрувалися сцени релігійного змісту («свята» частина драми), а в нижній — із світського життя, як правило, комічного характеру («народна» частина драми). У верхній частині діяли святі й сатана, тут відбувалися сцени поклоніння пастухів і волхвів. Ця частина драми закінчувалася смертю Ірода, тож після цього люд мав би веселитися, тому із цього моменту дія переносилася на нижній ярус. Тут улюбленцями глядачів були Запорожець (Солдат), Шинкарка, Дяк, Дід і Баба. Якщо перша

¹ *Містерія* — середньовічна релігійна драма, що виникла на основі літургійного дійства; вона інсценізувала народження, смерть і воскресіння Христа.

частина має книжне походження (вона написана книжною мовою, у якій багато церковнослов'янізмів), то друга є витвором народу, у ній спостерігаємо віддзеркалення тогочасного українського побуту.

Юному літературознавцеві

Як відомо, у XVIII ст., а особливо після поразки під Полтавою в 1709 р., в Україні були «постої» російських військ, які дуже допікали українцям. Хоча населення було незадоволене москалями, усе ж у Сокириньцькому вертепі ми не зустрічаємо такого гостро негативного ставлення персонажів до москаля, як до поляка. Це, очевидно, тому, що москалі як окупанти України могли контролювати публічні виступи. Крім того, відігравали тут роль і віросповідні мотиви.

Негативне ставлення Запорожця до поляків (а тому й до католиків, під якими розумілися ляхи) — річ самозрозуміла. Текст Сокириньцького вертепу був записаний через два роки після вибуху великого повстання населення Правобережної України проти поляків. Це був час, коли в Україні виникло прокляття: «Щоб тебе свята Кодма¹ не минула!» Тоді ж в Умані, як говорить переказ, виникла й приказка «Лях і москаль на один копил шиті!»

Нас дивує брутальне ставлення Запорожця до Попа — священика. А вже київські бурсаки (студенти) — імовірні автори й безсумнівні виконавці Сокириньцького вертепу — самі мали стати священиками — чому ж вони так негативно ставилися до Попа? Відповідаючи на це запитання, ми можемо висловити здогад, що і тут вертепники, очевидно, мали на увазі не попа, а ксьондза — отже, знову ж таки поляка. Та найкраще це місце «обійти» словами того ж Запорожця:

Доводиться з пісні слів не викидати,
А що було, то вже пройшло,
І прошу об тім лихом не поминати!

О. Воронай. «Звичай українського народу»

¹ *Кодма (Кодня)* — містечко Житомирського повіту на Волині, де в 1768 р. поляки проводили суд над гайдамаками з нелюдськими карами на смерть і каліцтво.

1. Головним героєм драми «Милість Божа...» є
  - А** князь Володимир
  - Б** гетьман Іван Мазепа
  - В** гетьман Богдан Хмельницький
  - Г** цар Петро I
2. Феофан Прокопович переприсвятив драму «Володимир»
  - А** князеві Володимиру
  - Б** гетьману І. Мазепі
  - В** гетьману Б. Хмельницькому
  - Г** цареві Петру I
3. Інтермедія — це
  - А** старовинний пересувний ляльковий театр, який ставив релігійні й світські п'єси
  - Б** віршовані діалоги, створені й виконували в стінах шкіл у XVII–XVIII ст.
  - В** середньовічна релігійна драма, що виникла на основі літургійного дійства й інсценізувала народження, смерть і воскресіння Христа
  - Г** комічна сценка, яку виконували між актами основного драматичного дійства для розваги глядачів

4. Коли і як у Західній Європі та Україні виникла шкільна драма?
5. Чому шкільна драма вважалася навчальним предметом у тодішніх освітніх закладах?
6. Що ви знаєте про Ф. Прокоповича?
7. Кого із сучасників Ф. Прокоповича уособлює князь Володимир в однойменній драмі?
8. Чому глядачам шкільної драми більше подобалися інтермедії, ніж сама драма?
9. Опишіть будиночок, у якому відбувалося вертепне дійство.
10. Якою мовою розігрувалася вистава у верхній частині вертепу, а якою — у нижній? Чим це зумовлено?

11. Дослідіть мову драми Ф. Прокоповича «Володимир» за таким планом:
  - а) лексичні особливості (старослов'янізми, побутова лексика);
  - б) художні засоби (епітети, метафори, порівняння, символи, гіперболи та ін.);
  - в) синтаксичні особливості (типи й будова речень).
12. Прокоментуйте вислів: «Невідомо, чи ще якийсь витвір людської культури так єднає минуле із сьогоdnішнім, пов'язує тілесне з духовним, впливає на розум і почуття, як вертеп. Вертеп — це результат духовної праці сотень і сотень поколінь» (І. Швець).

Завдання додому

Прочитати й законспектувати статтю на с. 81–82 підручника «Життєпис письменника».

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА (1722–1794)

Світ ловив мене, та не спіймав.

Г. Сковорода

Життєпис письменника

Григорій Савович Сковорода народився 3 грудня 1722 р. в селі Чорнухах, що на Полтавщині, у сім'ї малоземельного козака. Бажання пізнати світ хлопець виявляв ще в дитинстві, про що свідчать його «дорослі» запитання до матері: «Чого сонце щодня за грушу ховається? А де опинишся, якщо йти прямо-прямо і нікуди не звертати?» Першу свою школу Гриць пройшов у дяка-скрипаля, який і виявив музичне обдарування хлопчика, що мав неабиякої краси голос, тож він став першим співаком у церковному хорі. На дванадцятому році життя з торбинкою харчів, латинською граматикою та улюбленою сопілкою Григорій покинув рідну домівку й подався до Києва, де здійснилася його мрія — він вступив до Києво-Могилянської академії. У цій найвідомішій на той час вищій школі Східної Європи Сковорода став одним із найкращих студентів, навчався в ній десять років із кількома перервами й закінчив цей заклад у тридцятирічному віці.

На двадцятому році життя Григорія відрадили до Петербурга співати в придворній капелі, адже він прославився грою на скрипці, бандурі та ще кількох музичних інструментів, мав композиторський хист, до того ж у цей час уже писав вірші. Усебічно обдарований хлопець міг би високо піднятися кар'єрними щаблями, проте вирішив покинути Петербург і повернутися до Києва.

З 1745 по 1750 р. у складі Токайської¹ комісії, яка заготовляла вино для царського двору, Г. Сковорода перебував за кордоном. Він побував у Німеччині, Словаччині, Польщі, Італії, Угорщині, Австрії, відвідував університети, у яких слухав лекції відомих учених, працював у бібліотеках, вивчав філософські праці, до речі, знання багатьох мов дало йому можливість вільно дискутувати з ученими різних країн.

У 1750 р. Г. Сковорода повернувся в Україну. Спочатку викладав у Переяславському колеґіумі, потім шість років провів у селі Ковраях (недалеко від Переяслава), працюючи домашнім учителем у сина поміщика Степана Томари. Саме тут завдяки близькості до природи й народу формувалися філософські погляди майбутнього

¹ *Тока́й* — угорське місто, яке прославилося у світі виноробством.

письменника-мислителя. Як добре не було в Ковряях, але Григорія тягло до спілкування з молоддю. Він став викладачем стародавніх мов і етики в Харківському колегіумі. Своїх учнів навчав тих норм, яких дотримувався в житті сам, тобто *учив, як жив, а жив, як навчав*. У колегіумі Сковорода став улюбленим учителем, проте через цькування й доноси був вимушений покинути заклад.

З 1769 р. Г. Сковорода вів мандрівний спосіб життя. На цей час припадає написання більшості творів, які через заборону книговидання в Україні не друкувалися, а переписувалися й поширювалися усно. Ще за життя він став відомим на всю Україну, про це так писав М. Костомаров: «Мало можна вказати таких народних постатей, якою був Сковорода, яких би так пам'ятав і поважав народ. На всьому обширі від Острогозька до Києва, у багатьох будинках висять його портрети. Його мандрівне життя є предметом оповідань і легенд...»

Юному літературознавцеві

Мандрівна академія Г. Сковороди

Ходив Сковорода у звичайній світі. Крім книг, рукописів, [улюбленого музичного інструмента] сопілки в полотняній торбі та палиці, нічого більше не мав. Сучасник згадує: «У крайній бідності Сковорода переходив з одного села до другого. У їжі був невибагливий, жив дуже скромно, а вважав себе багатцем. Коли хтось намагався щось дарувати йому, то чув незмінну відповідь: “Віддайте біднішим від мене”».

Жив письменник за сонцем: вставав, коли воно сходило, а коли заходило за обрій, давав спочинок натрудженому тілу. Не захотів мати власної хати і взагалі постійної домівки. В одному селі Григорій Сковорода лікував відставного майора. Поки він провідував хворого, дочка майора, красуня Олена, закохалася в ніжного поета-музику, і Григорій теж її покохав. Ішлося до весілля, але Сковорода вагався, бо не уявляв життя без мандрів. Так і не одружився.

Майже тридцять років неквапно мандрував цей співець-музика і вчитель-байкар курними шляхами Лівобережжя, заходив у села й хутори, рідше — у міста, здебільшого на ярмарок, зупинявся в приятелів, а то й у зовсім не знайомих селян, і всюди зустрічали його як рідного, приймали як найпочеснішого гостя, бо зі Сковородою до хати входили дружня бесіда, добрий настрій, доброзичлива порада, влучний жарт.

Мудре слово Сковороди притягувало людей. Зайде він, бувало, у село, сяде край майдану, на цвинтарі або в когось на подвір'ї, скине торбу, дістане подругу-сопілку, заграє народної «Ой піду я лугом-до-

линою» — і сходяться люди. Тоді мандрівний філософ виймає книги, читає, учить. Коли ж пора гаряча й дорослі в полі, збере малят біля школи чи в хаті та й розкажує казки, ним же складені, навчає читати й писати, довірливо бесідує з малечею. Про цей період життя великого просвітителя Д. Павличко писав у вірші «Сковорода»:

І, виламавши палицю із тину,
Він темними байраками пішов
Кріпацьким діткам викладать латину,
Бентежити думками рабську кров.

На твердження аристократів, що народ нібито заснув навіки й нездатний сприйняти науку, філософ гнівно відповів: «Про мене балакають, що я ношу свічу перед сліпцями... що я дзвонар для глухих... — хай вигадують! Мудрствують: простий народ спить. Але від усякого сну прокидаються, і хто спить, той не мертвечина. Коли виспитися, так і прокинеться, коли прокинеться, то очуняє і запильнує» (Б. Степанішин).

Сковорода-байкар

Творча спадщина Г. Сковорода — це збірка поезій «Сад божественних пісень» (30 творів), збірка «Байки харківські» (30 байок) і філософські трактати¹.

Збіркою прозових байок Г. Сковорода, по суті, започаткував в українському письменстві цей літературний жанр.

Байка — невелике (віршоване або прозове) алегоричне оповідання, що має повчальний зміст. Цей літературний жанр належить до ліро-епосу.

Байки Г. Сковорода мають свої особливості: деякі з них за змістом подібні до античних, але більшість мають оригінальні сюжети з життя. Байки Г. Сковорода стислі й лаконічні, вони складаються з двох частин: у першій — коротко розповідається про якийсь випадок, а в другій — подано мораль, яку автор називає «силою». Інколи друга частина байок — «сила» — у кілька разів об'ємніша за основну й сприймається як філософський трактат. Головне в байках Сковорода — глибокий зміст, про це він сказав так: «Байка тоді нікчемна та баб'яча, коли в простому та чудному лушпинні своєму не ховає зерна істини».

¹ *Трактат* — наукова праця, у якій докладно розглянуто якесь конкретне питання чи проблему.

Одна з найвідоміших байок Г. Сковороди «**Бджола та Шершень**» у формі діалогу між Бджолою й Шершнем розкриває одвічну тему суперечності між трудовим способом життя й паразитичним існуванням. Образи Бджоли й Шершня алегоричні: Бджола — «*герб мудрої людини, що в природженому тілі трудиться*», а Шершень — «*образ людей, що живуть крадіжкою чужого й родилися на те тільки, щоб їсти й пити*». Бджола бачить своє щастя лише в «сродній праці», тобто праці за покликанням: «*Нам незрівнянно більша втіха збирати мед, ніж споживати. До цього ми народжені*». Шершень цього збагнути не може й зарозуміло наділяє Бджолу такими характеристиками: «*ти така дурна*», «*багато у вас голів, та безглузді*». Ідея байки: праця має стати для людини природною потребою і «*найсолодшою поживою*», лише тоді вона «*потрібне робить неважким, а важке — непотрібним*». У силі байки автор убачає щастя людини в «*природженому ділі*», яке є справді «*найсолодшим бенкетом*».

Байка «**Собака і Вовк**» розкриває моральні засади дружби: незлобність, великодушність і милосердя. Лише справжня дружба робить людей щасливими (пси Левкон і Фіридан), а хитрість і лицемірство прирікають людину на самотність (Вовк). Дзеркалом душі людини Г. Сковорода вважає очі: «*Найбільше ж нам не подобається дзеркало душі твоєї — хитрий погляд твій, що скося на баранця позирає, який онде ходить неподалік*». Ця байка, як і попередня, побудована на діалозі, який робить сюжет динамічним і цікавим, у репліках розкриваються риси вдачі героїв.

Байки Г. Сковороди мають такі *особливості*:

- прозова форма;
- імена алегоричних образів звірів і птахів часто не українські, а запозичені з античної літератури чи Біблії (Тітир, Левкон, Фіридан);
- мораль автор називає «силою», підкреслюючи цим словом суть і повчальність байки;
- часто «сила» більша за обсягом, аніж основна частина байки (фабула), і нагадує уривок із філософського трактату.

Байку Г. Сковорода називав «передусім мудрою іграшкою, яка приховує в собі внутрішню силу».

Засновником байки вважається легендарний Езоп, який жив у VI–V ст. до н. е. Його іменем називають інколи підтекст художнього твору (езопівська мова).

1. Улюбленим музичним інструментом Г. Сковороди була
  - А скрипка
  - Б сопілка
  - В бандура
  - Г кобза
2. Байка як літературний жанр за родовою ознакою твір
  - А ліричний
  - Б епічний
  - В ліро-епічний
  - Г драматичний
3. Ідея «сродної праці» звучить у такому афоризмі Г. Сковороди
  - А Не змагай до того, що не дано від природи
  - Б Бери вершину і матимеш середину
  - В Визначай смак не по шкаралупі, а по ядру
  - Г Тоді лише пізнається цінність часу, коли він утрачений

4. Прокоментуйте педагогічну засаду Г. Сковороди: «Учив, як жив, а жив, як навчав».
5. Що таке *алегорія*?
6. Розкрийте значення алегоричних образів Бджоли й Шершня.
7. Яка головна ідея байки «Бджола та Шершень»?
8. Іменники *бджола*, *шершень*, *собака*, *вовк* належать до загальних назв. Чому в байках їх пишуть із великої літери? Яким іще літературним жанрам властива така особливість?
9. Чого навчає байка Г. Сковороди «Собака і Вовк»?
10. Назвіть жанрові особливості байок Г. Сковороди.

11. Визначте мовні художні засоби в байці Г. Сковороди «Собака і Вовк».
12. Якби вам довелося зняти художній кінофільм про Г. Сковороду, то який фрагмент його життя ви висвітлили б у ньому? Поясніть свій вибір.

Завдання додому

Підготуватися до виразного читання байок Г. Сковороди за ролями.

Сковорода-поет

До поетичної спадщини Г. Сковороди належить збірка **«Сад божественних пісень»**, до якої увійшло тридцять віршів, які автор називає піснями. Деякі твори із цієї збірки стали народними піснями, зокрема «Всякому місту — звичай і права», «Гей, поля, поля зелені», «Ой пташино жовтобока» і «Стоїть явір над водою». Популярність збірки «Сад божественних пісень» зумовлена тим, що зміст її творів був зрозумілим і близьким простій людині того часу: ліричний герой

перебуває в пошуках правди й добра; він, як і Сковорода, любить народ і закликає людину жити в єдності з природою; журба, тривога, розмірковування завжди зворушували чутливу душу людини з народу:

Ой пташино жовтобока,
не клади гнізда високо.
А клади лиш на лужку,
На зеленім моріжку...

Стоїть явір над водою
і киває головою,
буйні вітри повівають,
руки явору ламають.

Уважний читач, мабуть, одразу відчуває в наведених рядках вплив фольклору: звертання з вигуком «ой» (*«ой пташино жовтобока»*); зменшувально-пестливі форми (*«на лужку, на моріжку»*); зображення переживань ліричного героя через олюднення природи та ін.

Одним із найпопулярніших поетичних творів Г. Сковороди є вірш **«Всякому місту — звичай і права»**, у якому автор засуджує здирників і бюрократів, розпусників і пияків, ледарів і підлабузників. Ліричний герой вірша думає не про мастки й чини, а про те, щоб мати чисту совість, жити мудро й померти з ясним розумом. Перемогти смерть здатна лише людина з чистою совістю й помислами, перед смертю всі рівні — і мужик, і цар:

Знаю, що смерть — як коса замашна,
Навіть царя не обійде вона.
Байдуже смерті, мужик то чи цар, —
Все пожере, як солону пожар.
Хто ж бо зневажить страшну її сталь?
Той, в кого совість, як чистий кришталь.

Кожна шестирядкова строфа побудована на антитезі: у перших чотирьох рядках автор указує на суспільні вади, а останніми двома протиставляє їм (недолікам суспільного життя) ідеал чистої совісті. Останній рядок кожної строфи, окрім завершальної, є рефреном, у якому сконденсований неспокій митця: *«Лише одне непокоїть мій ум»*.

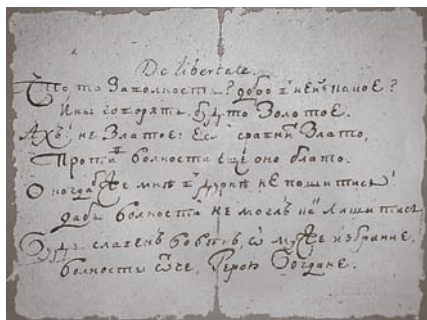
Проблеми, порушені у творі, були насущними в той час, а отже, і близькими простолюду, тому вірш **«Всякому місту — звичай і права»** зажив великої популярності, ставши народною піснею: відомо понад 50 її варіантів. До речі, І. Котляревський використав один із варіантів цієї пісні як арію¹ возного в п'єсі *«Наталка Полтав-*

---

¹ *Арія* — вокальний твір для одного голосу, що входить як складова частина до опери.

ка», через кілька уроків ви читатимете цей твір, тож зверніть на нього увагу.

До найвідоміших творів Г. Сковорода належить вірш **«De libertate»** («Про свободу»), який є зразком високої патріотичної лірики. Для ліричного героя воля — найбільше багатство. Поет переймався долею селян, які за кріпацтва були віддані поміщикам у довічне рабство, тому проблема свободи в закріпаченій Україні була по-особливому актуальна. Ліричний герой, розмірковуючи над питанням, що таке свобода, заперечує порівняння цього людського блага із золотом. *«Зрівнявши все золото, проти свободи воно лиш — болото»*. В останніх двох рядках він згадує і славить Б. Хмельницького як символ вольності — у другій половині XVII ст. ще живими були в народній пам'яті бої за визволення з-під національного й соціального гноблення. Григорій Сковорода, мабуть, написав цей вірш на одному диханні — гарним, розмашистим почерком без виправлень, у цьому можна переконатися, розглянувши автограф «De libertate».

Автограф
до вірша
«De libertate»
Г. Сковороди

Доречі...

Григорій Сковорода з презирством ставився до імператриці Катерини II, бо, напевно, знав, що вона, прагнучи слави освіченого монарха, листувалася з Вольтером, допомагала Руссо, а над своїм підлеглим народом чинила розправи, про це свідчить її указ від 3 серпня 1775 р. про зруйнування Запорозької Січі.

1. Установіть послідовність уривків із вірша Г. Сковороди «Всякому місту — звичай і права»
  - А Панські Петро для чинів тре кутки,
Федір-купець обдурити прудкий
  - Б Знаю, що смерть, як коса замашна,
Навіть царя не обійде вона
  - В Той безперервно стягає поля,
Сей іноземних заводить телят
  - Г Ладить юриста на смак свій права,
З диспутів учню тріщить голова

2. Зразком патріотичної лірики є твір
  - А «Собака і Вовк»
  - Б «Бджола та Шершень»
  - В «Всякому місту — звичай і права»
  - Г «De libertate»
3. Вірш «De libertate» написаний віршовим розміром
  - А ямбом
  - Б хореем
  - В дактилем
  - Г амфібрахієм

4. Які вірші Г. Сковороди стали народними піснями?
5. Чим близькі були для простих людей твори із збірки Г. Сковороди «Сад божественних пісень»?
6. Які суспільні вади викриває Г. Сковорода у вірші «Всякому місту — звичай і права»?
7. Яку роль виконує рефрен у цьому вірші?
8. Визначте мотиви вірша «Всякому місту — звичай і права».
9. Які події, на вашу думку, могли вплинути на написання Г. Сковородою вірша «De libertate»?
10. Який провідний мотив вірша «De libertate»?

11. Розгляньте репродукцію картини О. Лазаренка «Світ ловив мене, та не спіймав». Поясніть, чому автор картини, на вашу думку, саме так передав зміст відомого афоризму.
12. Чим актуальний сьогодні вірш Г. Сковороди «Всякому місту — звичай і права»? Аргументуйте свою думку.

О. Лазаренко.
Світ ловив мене, та не спіймав

Завдання додому

Вивчити напам'ять вірш «Всякому місту — звичай і права».

Сковорода-філософ

«Вступні двері до християнської добронравності»

До найвідоміших філософських праць Г. Сковороди належать такі: «Розмова, звана Алфавіт, чи Буквар світу», «Кільце», «Вдячний Еродій», «Убогий Жайворонок» і «Вступні двері до християнської добронравності».

Філософія — наука про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства та мислення. За Г. Сковородою, «філософія, або любов до мудрості, скеровує усе коло діл своїх до тієї мети, щоб дати життя духу нашому, благородство серцю, світлість думкам, яко голові всього. Коли дух людини веселий, думки спокійні, серце мирне, — то й усе світле, щасливе, блаженне. Оце і є філософія».

У 1766 р. Г. Сковорода написав курс лекцій з християнської етики **«Вступні двері до християнської добронравності»**. Дослідник його творчості зазначає, що ці двері вели не в похмурий світ церковних догм і обрядів, а кликали молодь у царину оновлених істин, критичного розуму й світлого духу. У своєму «десятислов'ї» Г. Сковорода не знаходить місця навіть для головної християнської молитви «Отче наш». Легко здогадатися, що чекало еретика¹ Сковороду з таким тлумаченням християнської моралі. Єпископ Самуїл Миславський, процензувавши лекції Сковороди, «обурився на нього з гонінням», після чого філософ і поет змушений був покинути колегіум, на цей раз назавжди.

Філософ Сковорода по-своєму пояснює ключове значення поняття Бога й Божої премудрості, показує, у чому полягає щастя людини, істинна віра, відмінність між благочестям і церковними церемоніями, пристрастями й гріхами, любов'ю та щиросердечністю, яку порівнює з чудовим садом, що «повний тихих вітрів, солодкодухмяних квітів і вітхи, у якому процвітає дерево життя».

У курсі лекцій із християнської етики Г. Сковорода виклав основні філософські положення: філософія серця й любові; учення про двоїстість буття; філософія щастя через самопізнання.

1. *Філософія серця й любові.* Пізнати себе й Бога людина може лише через серце: *«Царство Боже всередині нас. Щастя в серці, серце в любові, любов же — у законі вічного»*. Філософ радить людині перемагати згубні пристрасті, приборкувати інстинкти, саме тоді вона буде щасливою, а пізнання людського серця й наповнення його людяністю — це і є шлях до загального щастя.

2. *Двоїстість буття.* За Г. Сковородою, буття — двоїсте, воно поєднує зміст (дух, Бог) і форму (матерію), *«весь світ складається з двох натур: одна видима, друга — невидима. Ця невидима натура, чи Бог, усю твар прозирає й утримує; скрізь завжди був, є і буде. Наприклад, тіло людське видно, але презирливого й утримуючого його розуму не видно»*.

3. *Філософія щастя через самопізнання.* Узагалі, Г. Сковорода вважав, що світ складається із трьох світів: Всесвіту (макрокосмосу),

¹ *Еретик* — людина, яка відступає від загальноприйнятих поглядів, правил, положень.

людини (мікрокосмосу) й Біблії (світу символів). Саме через символи Біблія *«невидиме робить видимим»*. Григорій Сковорода вважав людину найвищим і найпрекраснішим Божим створінням, вона має пізнати себе, що й буде для неї щастя: *«Численні тілесні необхідності чекають тебе, і не там щастя, а для серця твого єдине є на потребу, і саме там Бог і щастя — недалеко воно. Близько воно. У серці і в душі твоїй»*.

У трактаті «Вступні двері до християнської добронравності» Г. Сковорода не радить шукати щастя *«в Америці, чи на Канарських островах, чи в азійському Єрусалимі, чи в царських палацах»*, для цього не треба їздити за моря, адже щастя *«завжди і всюди з тобою»*.

Філософ залишив нам багато **афоризмів**, якими треба керуватися кожній людині, не залежно від віри, віку, статі чи національності. Ці короткі влучні оригінальні вислови містять глибоку й узагальнену думку. Прочитайте їх і прокоментуйте.

Не все те отрута, що неприємне на смак.
Бери вершину і матимеш середину.
З усіх утрат втрата часу найтяжча.
Скільки зла таїться всередині за гарною подобою.
Визначай смак не по шкаралупі, а по ядру.
Тоді лише пізнається цінність часу, коли він утрачений.
Як нерозумно випрошувати те, чого можеш сам досягти.
Солодке пізнає пізніше той, хто може проковтнути неприємне.
Не за обличчя судить, а за серце.
Ні про що не турбуватися — значить, не жити, а бути мертвим.
Не розум від книг, а книги від розуму створились.
Чи може людина, сліпа у себе вдома, стати зрячою на базарі?
Демон проти демона не свідчить, вовк вовчого м'яса не їсть.
Людина — коваль свого щастя.
Не все те невірне, що тобі незрозуміле.
О книги, найкращі порадики, найвірніші друзі!
Не суди лица — суди слово.

Доречі...

Портрет Г. Сковорода прикрашає українську грошову банноту найвищого достоїнства — 500 гривень.

Значення творчості Григорія Сковороди

Григорій Сковорода першим в українській літературі почав зближувати фольклор і художнє письменство, саме через вислови народної мудрості — прислів'я та приказки — він трактував проблеми тодішнього суспільства.

Сковорода першим з українських митців і вчених здобув усесвітню славу. Він став першим поетом-ліриком і байкарем у нашій літературі, саме його науково-педагогічна діяльність сприяла відкриттю Харківського університету (першого в Україні!). Григорія Сковороду вважають одним із найвидатніших людей України.

*Дуб Г. Сковороди
в селі Сковородинівці.
Сучасне фото*

Зуважте

Село Іванівку Золочівського району, що на Харківщині, перейменовано на Сковородинівку, тут відкрито меморіальний музей письменника. Недалеко від нього й могила, на якій викарбовано відомий вислів Г. Сковороди «Світ ловив мене, та не спіймав». Радимо кожному українцеві відвідати це мальовниче місце: погуляти тінистими алеями великого парку, посидіти біля знаменитого 700-літнього сквородинівського дуба й послухати тишу ставка, який ще пам'ятає народного поета, педагога й філософа.

1. Знаменитий сквородинівський 700-літній дуб росте в
А Чорнухах Полтавської області
Б Сковородинівці Харківської області
В Переяславі
Г Харкові

2. На могилі Г. Сковороди викарбуваний його афоризм
- А** Не все те невірне, що тобі незрозуміле
  - Б** З усіх утрат втрата часу найтяжча
  - В** Світ ловив мене, та не спіймав
  - Г** Не за обличчя судить, а за серце

3. Установіть відповідність

Жанр	Назва твору
1 афоризм	А «Всякому місту — звичай і права»
2 байка	Б «Світ ловив мене, та не спіймав»
3 пісня	В «Бджола і Шершень»
4 трактат	Г «Вступні двері до християнської добронравності»
	Г «Убогий Жайворонок»

4. Що таке *філософія*? Чим близькі філософія й художня література?
5. Назвіть основні філософські положення Г. Сковороди.
6. Поясніть значення слова *єретик*, яким Г. Сковорода назвав один із дослідників його творчості.
7. Григорій Сковорода належить до людей, які органічно поєднували в собі аскетизм із внутрішньою свободою. Прокоментуйте цю думку, навівши приклади із життєпису митця.
8. Хто з українських письменників XVII ст., як і Г. Сковорода, вів аскетичне життя, але не серед народу, а оселившись у печері? Чим, окрім аскетизму, ця людина близька Сковороді?
9. Що таке *афоризм*? Назвіть кілька афоризмів Г. Сковороди, які вам найбільше запам'яталися.
10. Яке значення має літературно-філософська спадщина Г. Сковороди?

11. Згрупуйте подані вище афоризми Г. Сковороди за тематичним принципом (моральність, наука, щастя...).
12. Наведіть найбільш влучні аргументи, які підтверджують вислів Г. Сковороди: «Світ ловив мене, та не спіймав».

Завдання додому

Вивчити напам'ять десять афоризмів Г. Сковороди.